

ՄԻՈՒ

1966

ՄԻՈՆ

Խ.

ՏԱՐԻ-ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ԳՐՈՆԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՊԱՇՏՈՆԱԹԻՐՔ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹՅԱՆ

سيون مجله ارمنيّة دهرية ، دهرية ، دهرية

"SION" ARMENIAN MONTHLY OF RELIGION, LITERATURE, PHILOLOGY.

1966

Սեպտեմբեր

Թիւ 9

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ՄԵՐ ԴՊՐԵՎԱՆՔԵՐԸ

«ՄԻՈՆ»ի խմբագրական աշխ էջերէն յաճախ առիթը ունեցած ենք անդրադառնալու հայապահպան մեր ճիգին գլխաւոր մտահոգութեան՝ Հայ դպրոցին, վերատեսութեան ենթակելու անոր կատարած դերը եւ մանրամասնօրէն քննելու այն բոլոր միջոցները՝ որոնցմով ան պիտի կարենար մօտիկ ապագային եւս շարունակել իր վճռական մասնակցութիւնը արտասահմանի մեր կեանքին մէջ:

Այժմ սակայն մեր ուշադրութիւնը կը կեդրոնանայ հայ կեանքի անաղարտ պահպանման մէկ այլ եւ կարեւորագործ աղբակին՝ հայ հոգեւոր ճեմարաններու վրայ, որոնց կապուած են այնքան յոյսեր եւ ակնկալութիւններ:

Այսօր ոչ ոք կը մերժէ այն անգնահատելի վաստակն ու իրադրոճումը՝ որ Հայաստանեայց Եկեղեցիինն է եղած հարիւրաւոր տարիներէ ի վեր, բայց մանաւանդ մեր անկախութեան բարձման տրուելու օրերէն սկսեալ, երբ, պայմաններու բերումով, հայ ժողովուրդի քաղաքական ալ կեանքին սնորհնումը դարձաւ բարձրագոյն պատասխանատուութիւններէն մին մեր հոգեւորականութեան: Այդ պարտաւորութիւնը, միշտ գիմաւորուած հաս-

տառ վճռակամութեամբ եւ խոր գիտակցութեամբ, փորձութիւններու եւ փորձառութիւններու լայնատարած ապաւարէց մը դարձաւ, ուր մտնելը եթէ ակամայ պատիւ էր, սակայն պատուով մնալն ու գործելը եղաւ դերազոյն առաքինութիւն ու փառք։ Այսպէս էր որ, մեր նեղ ու անհար օրերուն, երբ կը հծծէինք բռնակալ իշխանութիւններու սմբակներուն տակ, քաղաքական մեր ընդլրատմներն ու ըմբոստ գիմադրութիւնները ծրագրուեցան եւ դարբնուեցան հեռաւոր մենաստաններու խուցերուն մէջ եւ կամ վանահայրերու սրահներէն ներս, ներծին եւ հայրենանուէր ինքնավստահութեամբ։ Միաժամանակ, մենաստաններու եւ վանքերու նոյն այդ բնակիչներն էին որ իրենց ամբողջ կարողութեամբ ծառայան օտար այն սանձարձակութիւններուն դէմ՝ որոնք, դաւանարանական վէճերու եւ յանցապարտ որսորդութիւններու ստեղծած չփոթին ընդմէջէն նպատակ ունէին մեղ որպէս ազգ անճիտել եւ գիմադրեծել, իրեւ թէ մեր տառապանքներն ու բաժան-բաժան վիճակը բաւարար չըլլային։

Այդ ոգին էր որ շարունակուեցաւ անխափան, ահա որ գրկանքներու եւ մաքառումներու բովէն անցաւ, կոխոտուեցաւ Տէր-Զօրեան անապատներու կրակներուն վրայ եւ սակայն իրր աննուաճ կամք ու հաւատամք խաչով ու սուրով Սարդարապատի ռազմադաշտին կոթողուելէ ետք՝ եկաւ հառաւ արտասահմանի մեր անորոշ առօրեային, դոյն ու գաղափար տալու անոր։

Աւելի քան յիսուն տարիներու մեր գաղթական կեանքը յստակօրէն ցոյց տուաւ թէ հակառակ բոլոր իմաստակ կարծիքներուն եւ թերահաւատութիւններուն, Հայ Եկեղեցին էր եւ է այն միակ գործօնը, որ կրնայ իր կաթողիկէին չորջ համախմբել, ցորել եկած հայերը եւ անոնց ներշնչել միասնութեան, ազգի մը եւ հայրենիքի մը պատկանած ըլլալու անհրաժեշտ գիտակցութիւնը։ Հոն ուր աշխարհիկ կազմակերպութիւնները կը ձախողին, եկեղեցին կանգուն է։ Հոն ուր դպրոցները կը փակուին, եկեղեցին բաց է եւ հիւրընկալ։ Հոն ուր կազմակերպութիւն թէ դպրոց չեն կրնար գոյութիւն ունենալ՝ եկեղեցին կը կատարէ մէկուն եւ միւսին իրագործելիքը, յաճախ շատ աւելի սրտաւրդիւ աւրգիւններով։ Այդ է պարագան Թրքահայութեան, որ, զրեթէ գրկուած ազգային կազմակերպութիւններէ եւ հայեցի կրթութեան վառարաններէ, համախմբուած է իր բազմաթիւ եկեղեցիներուն շուրջ, մնալով խորապէս հայ ու հայրենասէր։ Բայց մանաւանդ այս է պարագան Ամերիկահայութեան, որուն ազգային կեանքը միակ առանցք մը ունի՝ եկեղեցին, եւ զլիաւոր գործունէութիւն մը՝ եկեղեցիներու կից կազմակերպուող կիրակնօրեայ դպրոցները կամ երիտասարդական մէկտեղումները։

Հոգեւորականներու այն բախտաւոր սերունդը, որ ճողողութեամբ Մեծ Եղեռնի արհաւիրքէն, անմիջապէս փախեցաւ իր սրբազան պարտականութեան, անոր՝ որ դարերէն եկող ձայնն էր Հայ Եկեղեցիի բազմահազարդ նուիրեալներուն։ Եւ յետպատերազմեան տարիներուն, աքաղաղական ու վշտահարը, վրաններու

տակ տառապողը թէ թիթեղեայ պատասպարանի մը գութին յանձնւած իլեակը գէթ կրցան ունենալ միւթարութիւնը պարզուկ քահանայի մը այցելութեան, անշուք խորանէ մը ճառագայթըւած յոյսը նեցուկ եղաւ իրենց եւ եկեղեցիին քովիլը բարձրացող դպրոց կոչուած խուցին մէջ էր որ օտարութեան ամերուն աչք բացած Հայ մանուկը իր այրուբներ երգել սորվեցաւ քահանային առաջնորդութեամբ:

Անցնող տարիներուն հետ, երբ գաղութներն ալ կազմակերպւեցան եւ իրենց սեփական դիմագիծը ունեցան, անհրաժեշտաբար բարձրացան գեղեցկաչէն եկեղեցիներ ու տաճարներ ամենուրեք, եւ այդ կառուցումներուն հետ անխուսափելի կերպով զգացուեցաւ պահանջը առաջնորդներու, թեմակալներու, հովիւներու կամ պարզ քահանաներու: Պայմաններու դասաւորմամբ, այդ պահանջը դիմաւորելու կոչուեցաւ Երուսաղէմի Սբրբոց Յակոբեանց Մայրավանքը, որուն վայելած դարաւոր առանձնանորհներն ու դիրքը յարմարագոյն պատեհութիւն պիտի նտեղծէին արդէն մօտ կէս դարու կեանք անցած Ժառանգաւորաց Վարժարանին ու Ընծայարանին՝ Հայ Եկեղեցիին ընծայելու մեծ թիւով պատրաստուած եւ հաւատաւոր եկեղեցականներ: Եւ իրապէս, երջանկայիշատակ Դուբեան եւ Գուշակեան Պատրիարքներու օրով, անոնց ամփոյական հոգածութեամբ եւ հսկողութեան տակ՝ նոր կեանք ու եռանդ ստացաւ ձեմարանը, ուրկէ շրջանաւարտ եղան եւ կուսակրօնութիւնը ընդունեցին Հայաստանեայց Եկեղեցիի այժմու բարձրաստիճան հոգեւորականներէն շատ շատեր: Նոյնպէս, սփիւտքի մէջ մեծ է թիւը քահանաներուն՝ որոնք իրենց կրօնական դաստիարակութիւնը ստացած են Երուսաղէմի ձեմարանին մէջ:

Հետզհետէ կազմակերպուեցան Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի, Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան եւ Պոլսոյ Հայ Պատրիարքութեան Դպրեվանքերը, որոնք, տեղական պայմաններու սահմանին մէջ կը ջանան իրենց կարելին ընել՝ հասնելու համար աճող պահանջին:

Որովհետեւ դժբախտաբար, այժմ ստեղծուած են այնպիսի վիճակներ՝ երբ գրեթէ անկարելիութեան կը մօտենայ անգնող սերունդին տեղը լեցնել նոր ու երիտասարդ ուժերով: Հայ արտասահմանը, միշտ շարժումի եւ տեղափոխութեան մէջ, նոր եւ բազմամարդ գաղութներ կը ստեղծէ, մինչ հին կայքերը կ'ամայանան եւ կը կորսուին: Միայն Միացեալ Նահանգներու մէջ գործող եկեղեցիներու թիւը 90-ի կը մօտենայ, մինչ Գանատայի, Աւստրալիոյ, Հարաւային Ամերիկայի գաղութները օրէ օր կը կառուցանեն նոր եկեղեցիներ ու մատուռներ, հոգեւոր հովիւներ ունենալու արդար ակնկալութեամբ ալ:

Սակայն այսպիսի մեծ պահանջը մը դիմաւորելու եւ զայն դոհացնելու միջոցներն ու պատեհութիւնները ունի՞ն յիշեալ հոգեւոր չորս ձեմարանները, որոնցմէ կը սպասուին ատոք հունձքեր:

Նախքան նման հարցումի մը պատահանելը, պէտք է շեշտել սա պարագան՝ որ պատրաստուող եկեղեցականութիւնը պիտի ապրի ու մանաւանդ գործէ բարձրորէն զարգացած երկիրներու մէջ, ուր իր հովուելիք հօտին մեծամասնութիւնը պիտի ունենայ բարիքը առնուազն օտար բարձրագոյն ուսման վարժարան մը յաճախած ըլլալու: Հետեւաբար, շատ յստակ կը դառնայ թէ մեր Հոգեւոր ձեմարանները, Հայաստանեայց Եկեղեցիի դաւանաբանութեան, պատմութեան, աստուածաբանութեան, գրութարի եւ այլ տարրական նիւթերէ դուրս՝ ինչ դասաւանդութիւններ եւս պէտք է ունենան իրենց ուսման ծրագրին մէջ, որպէս ի հոգեւոր կեանքի պատրաստուող զինն անհրաժեշտ բոլոր զիտելիքներով: Իսկ նման բան մը կարելի է միայն մանրամասն ուսումնասիրութեամբ, քննարկութեամբ եւ իրատեան ծրագրումով: Հայ Հոգեւորականէն պահանջուածը միայն ծէս ու արարողութիւն չէ, այլ մանաւանդ՝ անձէ անձ եւ սրտէ սիրտ հաղորդակցութիւն մը, հոգեվիճակներու եւ մտայնութիւններու ըմբռնում մը, դիմում մը հաւատացեալներու ինչպէս հոգիին՝ նոյնպէս եւ մտքին, տրամաբանութեան, փոխադարձ խօսակցութիւն մը՝ որ ենթակային պարզեւէ նաեւ մտային գոհունակութիւն եւ հանգիստ:

Այսպիսի բարձր սակայն յստակ նպատակի մը զիմում պէտք է ընդունիլ որ մեր Հոգեւոր ձեմարանները միշտ չէ որ եղած են անթերի եւ պարտաճանաչ: Հովուական պաշտօններու կոչուած են տարրական ուսման մը բարիքը հաղիւ թէ վախճած անձեր, երբեմն զուտ կրօնական մտահոգութիւններէ տարբեր նպատակներէ թելադրուած: Սակայն, միշտ ալ, տուժողը եղած է Հայաստանեայց Եկեղեցին եւ անով՝ Հայ ժողովուրդը ամենուրեք:

Հետեւաբար նախապայման է որ մեր Դպրեմանքները եւ անոնց ծրագիրները դառնան առարկայ հիմնական վերատեսուութեան եւ հոն յաճախող ուսանողներու ատակութեան մակարդակը դրուի աւելի բարձր չափանիշերու վրայ, որպէսզի հետագային կարելի ըլլայ անոնց վստահել համայնքներ հովուելու եւ առաջնորդելու դժուարին առաքելութիւնը:

Պարտականութեան եւ նպատակի ա՛յս գիտակցութեամբ է որ այս տարի եւս վերաբացուած է Երուսաղէմի ձեմարանը, որ ինչպէս անցեալին, ներկայիս եւս կը շարունակէ մեծագոյն դեր մը կատարել այս կարեւոր մարզին ներս: Սուրբ Քաղաքի Հայ Պատրիարքութիւնը նիւթական թէ բարոյական հնարաւոր իր բոլոր միջոցները ի սպաս դրած է այս սուրբ նպատակին, միշտ համոզուած որ Հայաստանեայց Եկեղեցին է եւ կը մնայ միակ եւ գլխաւոր աղբակը Հայապահպանումի:

Ա. Գ.

ԿՐՈՆԱԿԱՆ

Խ Ա Չ Վ Ե Ր Ա Ց

Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցին ամէն տարի մեծաշուք հանդիսութեամբ կը սունէ Խաչի Վերացման սունը, որ մեր եկեղեցւոյ Հինգ տաղաւարներէն վերջինն է։ Ամէն տարի, մենք յատուկ եկեղեցական աւարդութեամբ կը պանծացնենք Խաչի վերացի յիշատակը, ոգեկոչելով խաչին դարձր պերտութենէն։ Ըստ եկեղեցական աւանդութեան, Քրիստոսի խաչը երեք առիթներով բարձրացուած է հաւատացեալ ժողովուրդին ու փառաւորուած անկէ։—

Առաջին անգամ Երուսաղէմի Տեառնեղբայր եպիսկոպոսը Քրիստոսի խաչին նմանութիւնը ժողովուրդին ցուցադրած է ու երգած «Խաչի քո Քրիստոս երկրպագեմք» սրտառուչ տաղը։ Խաչին նմանութիւնը լայնէն, քանի տակաւին Քրիստոսի իսկական խաչը կը մնար անյայտ։

Խաչը երկրորդ անգամ ըլլալով հաւատացեալներու առջեւ կը բարձրացուի ու կը դառնալուի, երբ 326 թուականին Կոստանդինոս կայսեր մօր՝ Հելլենիէի ջանքերով կը դառնուի Քրիստոսի խաչափայտը եւ Երուսաղէմի Կիւրեղ եպիսկոպոսը, որ ժամանակակից էր ղեկավար, զայն իր բարձրացնէ ի տեւ հաւատացեալներուն։

Իսկ խաչին երրորդ բարձրացման, պատճառը եղած է անոր գերեզմարձը։ Պարսկաստանի խոսրով Ապուրէզ թաղաւորը պարտութեան մասնելէ ետք Հերակլ կայսեր յուանական զօրքերը, կը դրաւ Երուսաղէմը եւ 614-ին իբրեւ ամենէն թանկագին աւանդ, գերի կը տանի խաչափայտը։ Հերակլ ազատելու համար քրիստոնեաներու պաշտամունքի առարկան, մեծ բանակ մը կը պատ-

րաստէ, որուն մաս կը կաղմէր նաեւ հայկական զունդ մը Մոսէս Գնունիի հրամանատարութեան ներքեւ, կը յարձակի Պարսից վրայ։ Խոսրով պատերազմի մէջ կը սպաննուի իր որդիէն։ Վերջինս տարի մը թաղաւորելէ ետք կը մեռնի եւ իր փեսան դահ կը բարձրանայ Հերակլի օշնութեամբ, որ պայման դրած էր խաչափայտին ազատումը։ Ուստի 629-ին խաչը կը վերադարձուի քրիստոնեաներուն եւ իր Երուսաղէմ ճամբուն վրայ, ամենուրեք կը բարձրացուի հաւատացեալ ժողովուրդին եւ անոնց երկեղած պաշտամունքի առարկան կը հանդիսանայ։

***

Յիշենք թաղաւորական պատմութենէն գիտենք թէ խաչին ձեւը մէկն է կրօնական այն խորհրդանշաններէն, որուն ծագումը եւ գործածութիւնը կ'երթայ մինչեւ ամենահին ժամանակաշրջանները։ Բացի իսլամ կրօնէն, խաչի ձեւը գործածուած կը գտնենք աշխարհի զանազան կրօններուն մէջ։ Եւսկայն խաչը իր բուն նշանակութիւնը եւ իմաստը ստացաւ քրիստոնեական ճամբարի վարդապետութեան մէջ, անոր վրայ թափուած Աստուածորդիին արիւնէն ետք։

Խաչը կը գործածուէր որպէս տաժանագին շարժարանքի գործիք մը Յիսուսի ապրած դարաշրջանին։ Մեծ յանցապարտներ եւ ոճրագործներ կը դատապարտուէին խաչի մահով մեռնելու։ Բաղմաթիւ մարդիկ անցան անկէ, բայց եկաւ մէկը, որուն խաչելութեամբ խորհուրդ դարձաւ մահուան անարգ այդ գործիքը։ Եւ մէկը հասարակ

մահականացու արարած մը չէր, այլ՝ Աստուծոյ Միածին Որդին, որ աշխարհ եկած էր փրկելու համար աղամական մեղքով դժբախտ՝ փառուած մարդկութիւնը։ Արդարեւ, մարդը անկարող էր առանձինն ձերբազատուիլ այն մեղքի տիղմէն, որուն մէջ էր ինկած․ առ պէտք ունէր Փրկիչի մը ու այդ առաքելութիւնը սիրով եւ ինքնակամ յօժարութեամբ յանձն առաւ Յիսուս Քրիստոս, որ խոնարհելով իր երկնային փառքէն ու պատէւէն՝ փրկեց մարդերը, որոնք իրենց մէջ ունէին իր աստուածային պատկերը։ Մեզմէ շատեր թերեւս հարց տան թէ ինչո՞ւ Աստուած մերկացաւ իր փառքէն եւ յանձն առաւ մեռնիլ խաչի մահով։ Յովհաննէս Առաքել մեր հարցումին կը պատասխանէ․ «Ձի այնպէս սիրեաց Աստուած զայնարհ, մինչեւ զՈրդին իւր միածին ետ... զի փրկեացի աշխարհ նոյաւ» (Գ. 16-17)։ Ուրեմն Աստուծոյ անսահման սիրոյ արտայայտութիւնն է Յիսուսի խաչելութիւնը, որպէսզի մենք ազատե՞նք մեր մեղքերէն եւ ունենանք «առաւել կեանք», «բանգի անձուկ է դուռնն եւ նեղ անասպարէն» որ տանի ի կեանս եւ սակաւք են որ գտանեն գնաց (Մատթ. Է. 14)։

Պօղոս Առաքեայ թափանցելով խաչի խորհուրդին, իր Գաղատացւոց դրած Թուղթին մէջ կ'ըսէ․ «Քրիստոսի հետ խաչը եւ յայ, եւ ա'լ կենդանի եմ, ոչ թէ ես, այլ՝ Քրիստոս կենդանի է ներսս․ բայց ես որ հիմա մարմնովս կ'ապրիմ՝ Աստուծոյ Որդու չաւատքովը կ'ապրիմ, որ սիրեց զիս եւ իր անձը մատնեց ինձ համար, եւ ես չեմ անարար իր Աստուծոյ այս շնորհները» (Բ. 19-20)։

Գոթախտաբար, Հրեայ Ժողովուրդին մեծամասնութիւնը, ինչպէս նաեւ Յոյներ չուրիցին հաւատալ Քրիստոսի աստուածութեան ու անոր առաքելութեան։ Հրեաներ նշան խնդրեցին, իսկ Յոյներ իմաստութեան լայն տակ ուղեցին փաստել փրկագործութեան խորհուրդը․ ինչպէս գիտութիւնը անկարող է հասկնալ ու բացատրել հիւլէներու

ծագումը, այլ զայն կը ճանչնայ իր արդիւնքէն միայն, նոյնպէս ալ հրաշք եւ գիտութիւն անբաւական են հասկնալու համար Քրիստոսի խաչին (մահուան) նշանակութիւնը։ Միայն փրկուածներն են որ կը հաղորդակցին փրկագործութեան խորհուրդին։ Պօղոս Առաքել կ'ըսէ․ «Սաչին ճաշը փրկեալներուն համար աստուածային զօրութեա՛ր աղբիւր մըն է անսպառ, իսկ կուսեակներուն համար՝ յիմարական քարոզութեան մը» (Ա. Կորն. Ա. 18)։

***

Ինչպէս տեսանք, խաչի պաշտամունքն ու մեծարումը սկսած է Քրիստոնէական առաջին դարէն իսկ։

Քրիստոնէական եկեղեցին Անտիոքի Ս. Իգնատիոս Հայրապետին կը վերադէժ եւ ընտի վրայ խաչակնքելու դործածութեան սկզբնաւորութիւնը։ Տերտուլիանոս Հայրապետ կը վկայէ․ «Մեր իւրաքանչիւր թայլափոխին եւ մեր ամէն շարժումին, երբ ներս կը մտնե՞ք եւ դուրս կ'ելլե՞ք, երբ մեր գոցետը կը հագնի՞ք, երբ կը լողնա՞ք կամ սեղան կը նստի՞ք... մէկ խօսքով մեր տոմեօրեայ կեանքի ընթացքին կատարած ամէն մէկ շարժումին, մենք կը խաչակնքե՞նք մեր երեսը»։

Ոչայր մեղի կը ներկայանայ նաեւ որպէս պահպանութեան նշան։ Օրինակ, խաչեր կը կախնէք մեր վզերէն, մեր անարին վերեւ կը դնակողենք խաչ մը․ երբ ճամբորդութեան մը ձեռնարկենք կամ առաւել տունէն դուրս կ'ելլենք՝ կը խաչակնքենք մեր երեսը․ նոյնպէս խաչը չարին յաղթելու գործիք մըն է ւ Շարականին մէջ կը կարգանք․ «Մուռ խաչն օգնական հաւատացելոց, կանգնեցաւ ի յերկրի յաղթող ընդդէմ թշնամուոյն, որուն մէկ փաստացի ապացոյցն է Կիպրիանոս Հայրապետի պարադոքս․ որ, նախ քան իր դարձը, անձնապէս ականատես ըլլալով խաչի զօրութեան, հաւատաց անոր փրկագործութեան խորհուրդին, Քրիստոնէայ մկրտուելով դարձաւ եկեղեցւոյ նշանաւոր Հայրապետներէն մին»։

Ուստի նշանով է դարձնալ որ Կոստանդնուպոլս կայսր քրիստոնեայ դարձաւ. բոլոր աւանդութեան, օր մը, պատերազմի դաշտին վրայ, երբ ահ կը մտահոգուէր յաջող օր տեղի ունենալիք պատերազմի մասին, յանկարծ իրեն երեւաց խաչի նշանը եւ ինք ձայն մը լսեց որ կ'ըսէր. «Սովաւ յաղթեցես»։ Կոստանդնուպոլս խաչի նշանը դրանով իր զինուորներուն զրահներուն վրայ, յաղթեց թշնամիին։

***

Այսօր քիչ չէ թիւը այն անհատներուն, որոնք քրիստոնեայ կը մօտենան խաչի քաղաքացիին, եւ կը խուսափին քալել խաչի ճամբայէն, որովհետեւ խաչի ճամբան տառապանքի ու զոհողութեան ճամբան է։

Սակայն պէտք է գիտակցել որ առանց խաչի ու տառապանքի կարելի չէ ապրիլ ճշմարիտ կեանքը. մեր ազգային-եկեղեցական պատմութեան մէջ կը կարդանք որ Լուսաւորիչներ, Ներսէսներ, Նարեկացիներ, Շնորհաւիտեր, Տաթեւացիներ, Վարդաններ ու Վահաններ ապրեցան խաչի կեանքը

եւ այդ իսկ պատճառաւ անոնք կարողացան յաղթահարել չարը եւ ամէն տեսակի դժբախտութիւններ, որովհետեւ Դաւիթ Անյաղթ Իմաստասէրին խօսքերով. «Հոն ուր խաչ կայ՝ այնտեղ է խաչեցեալը, եւ հոն ուր խաչեցեալն է՝ այնտեղ խաչելութիւն կայ»։ Միայն խաչի ճամբուն հետեւելով է որ մենք կրնանք հետեւիլ Քրիստոսի քայլերուն. «Որ ոչ առնու դիտչ իւր եւ դայ զկնի իմ, չէ ինձ արժանի» (Մատթ. Ժ. 38)։ Յիսուս չատ պարզ բայց իմաստալից տողով մը կը շնորհէ քրիստոնեայի կեանքին ու խաչին միջեւ դոյրելի ունեցող խորհուրդը. եթէ մենք կ'ուզենք արժանանալ Աստուածորդին խոտացած երանաւէտ կեանքին եւ ժառանգական զառնալ իրեն մեր Նրկնաւոր Հօր արարութեան մէջ, պարտինք ապրիլ մեր Փրկչին վարած կեանքին համապատասխան կեանք մը, որ է սիրոյ կեանքը եւ այն ատեն միայն Պօղոս Առաքեալի նման կրնանք Քրիստոսի խաչով պարծիլ եւ յայտարարել. «Այլ ինձ քաւ լիցի պարծել բայց միայն ի խաչն տեսառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի» (Գաղտ. Զ. 14)։

ԲԱՏԳԷՆ ՎՐԴ. ԹՓՓՃԵԱՆ

ԿԱՆՈՆ ՎԵՐԱՑՄԱՆ ՍՐԲՈՅ ԽԱՉԻՆ

Որ գանաբատ բազուկս քո ի խաչին տարածեցեր Քրիստոս Աստուած, եւ նշան յաղթութեան ետուր մեզ. սովաւ գկեանս մեր պահեա: Որ գաշխարհակեցոյց բազկատարածութիւն խաչի քո Քրիստոս Աստուած գաւազան զօրութեան ետուր մեզ, սովաւ գկեանս մեր պահեա: Որ գմեռեալն ի ճաշակմանէ փայտին յանցանաց, կենաց փայտիւրն կենագործեցեր, սովաւ գկեանս մեր պահեա:

Սուրբ խաչն օգնական հաւատացելոց, կանգնեցաւ ի յերկրի յաղթող Քշմամուրն. եկայք ժողովուրդք երկրպագեացոք: Արարիչն Աստուած բարձրացաւ ի խաչին, եւ գմեռեալս մեղօք փայտին ճաշակմամբն, ի սմա նորագեալ կենդանացոյց: Ի միւսանգամ գալստեան աստուածորդւոյն, սուրբ խաչն երեսի եւ լուսաւորէ. գի նա է յոյս հաւատացելոց:

Յաղթող եւ գնոր օրհնութիւն միշտ ի բարձունս երգեսցուք բազաւորին Քրիստոսի հաւատացեալ ժողովուրդք: Որ եկն ի լուսաւորել զընտրեալ սուրբ գեկեղեցի. եւ պսակեաց սուրբ խաչին նմա գփառս երգեսցուք: Այսօր եւ մեք տօնեսցուք զնաւակատիս սուրբ խաչին. եւ փրկողին մատուցուք փառք եւ պատիւ յաւիտեան:

Խաչի քո Քրիստոս երկիրպագանեմք. եւ գթազուրմ քո մեծացուցանեմք. եւ զսուրբ յարութիւնդ քո փառաւորեմք. եկայք հաւատացեալք երկրպագեսցուք Քրիստոսի Աստուծոյ մեկոյ. վասնզի եկն ի ձեռն խաչին իւրոյ շնորհեաց պարգեւս աշխարհի:

ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԻՆ ՎՐԱՅ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Բայց տակաւին կը մնայ կարգադրել միութեան, խնդիրին ամենէն դժուարին կողմը, այսինքն՝ դաւանակա՝ տարբերութիւնները կարգադրել, որ դարերէ ի վեր եկեղեցիներու մէջ կը տիրէ: Ինչպէ՞ս լուծել այդ ստուգապէս ամենածառն խնդիրը: Հա՛ր է արդեօք որ միութիւնը տեղի ունենայ երբ դաւանութեանց տարբերութիւն կայ, Բացարձակապէս պէտք չէ՞ արդեօք որ Լատին եկեղեցին Հրաժարի այն դաւանութիւններէ՝ որոնք անազան Հոգեկուծացան՝ եւ Հաստատուեցան, եւ ուսուցումը չէին նախկին քրիստոնէութեան մէջ. կամ թէ պէտք չէ՞ որ Արեւելեան եկեղեցի՝ ընդունի Արեւմուտքի կաղնած նոյն դաւանութիւնները: Եկեղեցիներու մէջ ճշմարիտ միութիւն մը կամ ամէնեղծ բարեկամութիւն մը կը՝ ա՛յ արդեօք գոյութիւն ունենալ, եթէ աստուածաբանական խնդիրներու վերայ Համաձայնութիւն չըլլայ: Յայտնի է թէ ոչ:

Եկեղեցական միութիւնը ամէն ատեն ենթադրուած է Հաւատոյ միութիւնը: Բայց կրնա՞յ արդեօք յուսացուի որ եկեղեցիներէն մէկը կամ միւսը իր վարդապետութեան կէտերէն Հրաժարի: Արեւելեան՝ օրթոտոք եկեղեցին ստուգապէս զայն երբեք պիտի չընէ: Նա ամէն դաւանութիւնները անփոփոխ պահած է, ի՞նչպէս որ անոնք թաւրոտեցան կաթողիկեայ եկեղեցոյ ամէն անդամներէն նախնական քրիստոնէութեան ատեն, Նա դիւրութեամբ պիտի չընդունի Արեւմտեան՝ եկեղեցիին եւ առանց իր գործակցութեան Հաստատած դաւանութիւնները: Ինչ որ նա Փլուրենտիոյ մէջ ստորագրեց, յօտարութեամբ չէր, այլ պարագաներէ բռնադատեալ Հաւանութիւն, յայտ-

նեց, Ինչպէ՞ս հնար է յուսալ որ Արեւելեան եկեղեցին դաւանի Հոգեւոյն Սրբոյ եւ յՈրդւած թղխումը, քանի որ նա կը հիմնուի աւետարանին բառակաջ, բացատրութեան վերայ, եկեղեցոյ Հայերեւոյն վկայութեան վրայ, Կոստանդնուպոլսոյ տիեզերական եւ ընդունուած ժողովին վճիռին վրայ, եւ ընդհանրապէս ընդունուած հանդամակին վրայ, որոնց ամէնքն ալ ի Ջորջ բղխումէն զատ ուրիշ բանի վրայ չեն խօսիր: Նոյնն է ուրիշ շատ մը դաւանական կէտերու մասին ալ, որոնցմով իրարմէ կը բաժնուինք: Լատին եկեղեցին ալ կրնա՞յ արդեօք իր կողմէն Հրաժարել յետագայ ժամանակներու դաւանութիւններէ, որոնք կը պատկանին Հոգեւոյն Սրբոյ բղխման, կամ մարդարաբանականութեան վրայ: Միտքէ իսկ անցնելու քա՛ն չէ. որովհետեւ Լատինը միշտ պիտի ըսէ թէ իր կազմածները հին վարդապետութեանց պարզաբանութիւնները կամ ճշգրտանութիւններն են: Բայց արդեօք իրաւացի՞ է, որ այս պատճառով բռնադատէ իր Արեւելեան քոյրը, ինչպէս զայն բրաւ Լուդովիկ եւ Փլուրենտիոյ մէջ: Ոչ, եւ դարձեալ ոչ: Որովհետեւ այս կերպով կեղծաւորութիւնը պարտաւանած կ'ըլլայ, եւ բռնադատած կ'ըլլայ ուրիշն ու դաւանիչ այնպիսի կէտեր՝ որոնք անոնց համարմամբ ճշմարիտ չեն: Ի՞նչ կը մնայ ուրեմ՝ ընել: Կացութիւնը յուսահատական չէ՞ արդեօք: Դարերով վիճաբանութիւններ շարունակեցին այս խնդիրներուն շուրջը, եւ երբեք չկրցան քաջ մը աղբէ տանել այդ միութեան խնդիրը: Քանի որ երկու եկեղեցիներու ալ տեսակէտը բացարձակապէս իրաւացի կը տեսնուի, ոչ միշտ եւ ոչ միւսը Հրաժար է իրր հերետիկոս ամբաստանել: Ի՞նչ

կը մնայ ուրեմն ընել, բայց եթէ համաձայնութեան կերպ մը գտնել:

***

Պէտք կ'ըլլար ցուցնել եւ հաստատել թէ, դոնէ շատ տեսակէտներու՝ երբեւ, հաւատքի իսկական տարբերութիւն չկայ, եւ թէ երկուքին մէջ եղած տարբերութիւնները՝ աստուածաբանական բանաձեւերու խողիւրներն են:

Այդ պարագային միութիւնը իսկոյն հրահարաւոր կը դառնար, եւ երկու եկեղեցիներէն իւրաքանչիւրն ալ կրնար պահել իր վարդապետելու եւ դաւանելու կերպերը, եւ մէկը միւսին իւր դաւանարանութեան ոճը ստիպողակա՞ն չէր դարձնել: Ուրեմն Արեւմտեան եկեղեցիին պարտքն է, որ Արեւելեան եկեղեցիին բացատրէ ու հաստատէ, թէ իւր նոր կաղմած հաւատոյ միջոցները ուրիշ բա՛ չեն՝ բայց եթէ հնաւանդ չորհոտոնէութեան մէջ ընդունուած նախընթացներէն, քաղուած եղբայրացութիւններ: Այն ստեան Արեւելեան եկեղեցին ալ կրնայ տղ տեսակէտը իւր օրինաւոր եւ կանոնաւոր ճանչնալ, ստանալ, պարտաւորեալ չլալու ինքն ալ միեւնոյն կերպով վարուելու եւ ա՛րք դաւանական միջոցները քարոզելու, եւ այսպէս կրնա՞ն երկուքը իրարու հետ հայտ ապրիլ, եւ փոխադարձաբար զիրար չգատափեանել:

Այն հերետիկոսները՝ որոնք սխալ վարդապետութիւններ կը սորվեցնեն, իրաւ որ հարցալ չէ ա՛նց հետ եկեղեցեական հաղորդանցութիւն ներկ: Բայց ինչո՞ւ ներելի պիտի չըլլայ, որ եկեղեցւոյ մէջ գտնուին ահաբախներ, որ ամենեւե՛ր՝ մոլորութիւն մը չեն վարդապետեր, բայց միանգամայն չեն դաւանիր ամէն կէտերը զորս Արեւմտեան եկեղեցի՝ այժմ կը վարդապետէ: Անշուշտ հին դարերու սուրբ հայրերը կաթողիկէ եկեղեցւոյ անդամներ էին, եւ նոյն իսկ եկեղեցւոյ ամենէն մեծ զարդերն էին: Բայց աշուհւնդերձ անոնք չդաւանեցան թէ Հոգիւ՞ն Սուրբ կը բոլի ի յՈրդւոյ, ի՞նչ մաքրաբան մը կայ, թէ Սուրբ Կոյսը ա-

ռանց մեղաց ա՛րարտ յղացած է, եւայլն: Արդ, Արեւելեան եկեղեցիին տակաւին այդ միեւնոյն կացութեան մէջ կը մնայ, Նոյն ժամանակեցեալ Արեւմուտքի մէջ կատարւած վարդապետական ը՛ղայրոյններուն, որոնք իրեն համար օտար մնացին, եւ հիմակ այլեւս անհնարութեան մէջ կը գտնուի այդ Արեւմտեան գործողութիւնները ճանչնալու: Թող իրեն իրաւունք տրուի պահել այն դրութիւնը, զոր ունէին նախին դարերու սուրբերը: Թող իրեն ներուի փրկութեան հասնիլ այն հաւատքով զոր ունեցան մարտիրոսները, եւ զոր դաւանեցան եկեղեցւոյ վարդապետները: Աստուածաբանուկա՛ր կարծիքներու տարբերութիւններ պէտք է որ արգիլեն՝ եկեղեցիներու միութիւնը:

Պէտք է նոյնիսկ յայտարարել, թէ այս կերպ միութիւն նոր ստեղծուած կամ նոր հաստատուած խնդիր մը չէ, այլ միայն աւելի բացայայտ եւ աւելի կի՛րաւոր ձեւ մը տալ է այն միութեան՝ որ միշտ եղած էր, եւ որ երբեք ամբողջպէս կորած չէ: Աւելի լաւ բացատրելու համար կրնանք ըսիլ. թէ երբեք Արեւելք եւ Արեւմուտք իրարմէ բոլորովին չբաժնուեցան, ալլ միայն ցաւալի պաղովութիւններ եւ չախա՛ճընդէ՛ր հակառակութիւններ տեղի ունեցան, եւ պէտք է որ միութեան կէտերը աւելի ուժոյնան եւ յարաբերութիւն՝ եր արտաքին եւ տեսանելի ըլլան, անտեսանելի ըլլային չ՛բաւեր: Այս կերպով տեղի կ'ունենայ հաւատոյ միութիւն մը, միեւնոյն ատեն ուրիշ կողմէ) տարբերութիւն մը ինչի՞նչ կէտերու վրայ, որոնք մէկուեւ կողմէն բացայայտ կերպով աւանդուած կ'ըլլան, իսկ միւսին) կողմէն ծածուկ կերպով ճանչցուած, այսինքն, իւր հի՛մն ընդունուած վարդապետութեանց մէջ լուեկայն պարունակուած կէտեր: Եւ եթէ ապագային տիեզերալիսն ժողով մը կը գումարուի, ուր աղաաաաար կը հաւաքուին բոլոր քրիստոնէութեան մասները, եւ Արեւելեաններն ալ, ստանալ բաւրոյական ճշդութեւ եւ բնապատուութիւն կրելու, կը համոզուին Արեւմտեաններուն վարդապետածին ճշմարտութեանը եւ պաշտօ-

նապէս կ'ընդունին անոնց ըսածները, այն աստի՛ն Արեւելեան եկեղեցին ալ կրնայ բացայայտ կերպով ուսուցանել Արեւմտեանին ընդունած ճշմարտութիւնները, ինչ որ ստուգելու փափաքելի եւ երջանիկ կացութիւն մը եղած կ'ըլլայ:

Ահա թէ ինչ կերպով կ'իմանամ ես երկու եկեղեցիներու միութեան խօսքը: Այդ միութիւնը պէտք է ըլլայ ամէն տեսակէտի ներքեւ ազատ գործողութիւն մը, եւ ոչ թէ խիղճերու վրայ բռնադատական ճնշում մը: Ուստի ինչ որ ես միտքեմ վրայ կը խօսեմ ու կը գրեմ, կ'ուզեմ որ ճիշդ ու ճիշդ այս իմաստով առնուի: Ես ոչ Լատին երբ կ'ուզեմ խաբել եւ ոչ Արեւելեանները, կարծեցնել տալով, թէ միտքեմ դաղափարին ներքեւ բոլորովին տարբեր բաներ կ'իմանամ: Թերեւս այստեղ յայտնած տեսութիւնս հակառակ ըլլայ ասկէ առաջ իմ խօսածներուս եւ գրածներուս: Բայց որչափ աւելի կը քննուի ու կ'ուսումնասիրուի այդ խնդիրը, այնչափ աւելի կարծիքներ կը փոխուին:

***

Այժմ պէտք է կարգ մը խօսք ալ աւելցնել այդ նպատակը իրագործելու համար պէտք եղած միջոցներուն վրայ, այսինքն, եկեղեցիներու արտաքին եւ տեսանելի միութիւնը իրականացնելու վրայ: Այդ միջոցները իմ կարծիքով շատ պարզ են, շատ հին եւ ամէնուն ծանօթ, այսուհանդերձ շատ քիչ անգամ գործածութեան տրուած: Միեւնոյն այս երկու ղեկներն են որ ամէն կրօնական գործի մէջ ալ պէտք է դործածուին. ասոնց անունն է նշարարութիւն եւ ընդ: Ճշմարտութիւնը ամէն մարդ անկեղծաբար կը գտնէ. բայց այսուհանդերձ շատ ցանցաւ կերպով կիրառութեան կը դնէ: Ճշմարտութիւնը պէտք է ճանչնալ ինչպէս է, եւ ուրիշներուն ճանչնել ինչպէս որ կը ճանչցուի: Ճշմարտութենէ վախճալու չէ, նա միշտ դեղեցիկ է, եւ միշտ թաղուհի է, նոյնիսկ եթէ երբեմն կը վախցնէ ալ:

Ճշմարտութիւնը ճանչնալու մէջ թերութիւնը, միշտ ինչեք իրեն վրէժիներ կը դառնայ, իր պատիժը իր մէջն է:

Արդ՝ Արեւելեան խնդիրներուն մասին, Արեւմուտքի մէջ երբեք մարդ չկայ որ անոնց իսկութեամբ ճանչնայ: Բան մը աղէկ ճանչնալու եւ հասկնալու համար, պէտք է ոչ միայն մէկ կողմին ըսածը լսել, այլ եւ միւս կողմին խօսածն ալ մտիկ ընել: Արեւելեան խնդիրը մշակելու համար, պէտք է Արեւելեաններու հոգին ճանչնալ, Արեւելեան աստուածաբաններուն փաստերը լսել, Արեւելեան եկեղեցւոյ բազմաձևները իմանալ, Բայց ո՞րն է բռնուած կերպը: Արեւմտեաններ իրենց սենեակին մէջ կ'փակին, միշտ իրենց դաղափարներով կ'ընեն, միւս կողմին փաստերուն դիմաց աշտնիկ կը փակեն, եւ կ'ուզեն խնդիրը լուծել միմիայն իրենց աստուծոյ վրայ հիմնուելով: Հետեւանք ուրիշ բան չի գրեար ըլլալ, բայց եթէ կարճատեւ եւ նախապաշարեալ, եւ ստէպ անիրաւ դատաստաց մը:

Ամենէն առաջ պէտք է փնտռել ճշմարտութիւնը, եկեղեցիներու բաժանման դրամադր սկզբնաւորութեան վրայ: Յանդանք միմիայն Արեւելեաններուն վրայ կ'ուզուի նետել, եւ նկատի չ'առնուի Արեւմտեաններուն կողմէն գործուած սխալներու եւ յանցանքներու երկար շարքը: Միմիայն Փոտոսի պակասութիւնները մէջնուի կ'ըրբուին, եւ չեն քննուի անոր հակառակորդին՝ Նիկողայոս Ա.ի նամակները որ մեր առջեւ կը պարզեն թէ ինչպէս այդ բանալու, իւր ամբարտաւան հոգւով: Իւր խրոխտանքներով, Կոստանդնուպոլսոյ եկեղեցիին վրայ կատարելապէս տիրուպետելու ձգտումներով, եւ զայն Հռոմայ եկեղեցւոյ մասի մը վերածելու նպատակով: Նա նոյնչափ պատասխանատու է բաժանման առաջ գալուն, որչափ Փոտոսի: Միջույն Կերուարիոս իրաւամբ կը մեղադրուի, բայց չեն ուսումնասիրուի իւր հակառակորդին Լեւոն Թ. պապին նամակները, որ լուսանքներով լեցուն են, եւ դիմացնին

Հոգին զկծեցուցանելու եւ զզացումները յիւրաւորելու համար գրուած են Սովորաբար ուրիշ բան չը յիշուիր, բայց եթէ պապին նուիրակին, Հոմաբերտոս կարդինալին բռնէ ընթացքը եւ յախտն ոգին, որ ստոյգ իրաց վիճակը բարաբեցու միջոցներ չէին: Եթէ ես այ Արեւելեան խնդիրին վրայ դասախօսութեանս մէջ՝ այդ կէտերը չչեցտեցի, պատճառը այն է, որ տուեալին լաւ կերպով ուսումնասիրած չէի այդ պապերուն նամակները:

Երեսմի Արեւմտեաններ խօսքերին առջեւ մղելով, ըսելու կը հասնին, իբր թէ Արեւմուտք մեծամեծ բարեք էր, ըրած ըլլալ Արեւելքին: Եւ ամենեւին մտադրութիւն չեն դարձներ, որ Արեւմտեան ազգերուն նոյնիսկ պապութեան ալ ձգտում եր ու քաղաքականութիւնը ուրիշ բան չէին, բայց եթէ միշտ, գոնէ վերջին ժամանակ երբ մէջ, Արեւելքին դէմ ուղղուած թշնամութիւններ: Կը մոռնա իսկ, թէ Կարոլոս Մեծը պատկելու համար, հարկ եղաւ պապ տոնապէս կործանել Բիւզանդական իսկ, եւ թէ մինչեւ իսկ Յոյն վեհապետներուն ուղեցին զանաւ անոնց հնամանդ Հռոմէական կայսր տիտղոսը: Ձեռք յիշել թէ Բիւզանդիոյ կայսրներու դէմ պատերազմներ մղուեցան, եւ թէ անոնց Իտալիոյ մէջ ունեցած օրինաւոր ստացութիւնները ձեռքներէն յափշտակուեցան, Կոստանդինոսեան սուր տուուրութեան պատրուակին վրայ հիմնուելով: Կը մոռցուի եւս թէ կարծեքեալ Խաչակիրներն եղան, որ Արեւելեան կայսրութիւնը կործանեցին, Յունաստանը նուաճեցին, եւ դարերու տեսողութեամբ զայն ճնշեցին եւ ստրկացուցին: Կը մոռցուի նոյնպէս, որ Իննովկենտիոս Գ. պապին հրամանով, առանց խիղճ ընելու յափշտակեցին Յոյներուն եկեղեցական ստացութիւնները, դրաւեցին անոնց եկեղեցիները, եւ Լատին եկեղեցիներու վերածեցին: Յոյն եւ զիսկոպոսներ իրենց աթոռէն վոնտեցին, նոյնիսկ բաղամալս թմականները:

***

Պէտք է ճշմարտութիւնը ճանչնալ դաւաճանաւոր տարբերութեանց մասին ալ, եւ եթէ կ'ուզուի այդ գետնին համաձայնութեան, միայնակի, պէտք է նախապէս իրաց կացութիւնը գիտնալ, թէ ինչ եւ ինչպէս է:

Բայց ահա ճիշդ այդ կէտն է, որ միշտ զանց եղած է:

Այդ խնդիրներուն վրայ գրուած է, եւ մասնաւորապէս Հոգւոյն Սրբոյ բղիճան է. բաղաւժ հացի կիրառութեան համար, որ մէջին դարուն ատեն իբր վարդապետական կէտ մը նկատուած էր, եւ ոչ իբր պարզ եկեղեցական բարեկարգութեան վերաբերեալ խնդիր մը: Այդ մասին ալ կը պակսէին հասկանալորդներուն տեսութեանց եւ իսկական դժուարութեանց ծանօթութիւնները. իւրաքանչիւր կողմ խնդիրը իւր տեսակէտէն նրկատի կ'առնէր, իւր ուզած կերպով կը պատճառաբանէր, եւ երկու կարծիքներու համաձայնութեան գալը միշտ անհնարի: Կը դառնար:

Փլորենտիոյ ժողովին մէջ այդ կէտերուն վրայ խօսեցան, բայց մասամբ միայն Լատին վերջերոյ կերպով: Ոչ պատմութիւն, ճանչցուած էր, եւ ոչ սուրբ հայրեր ուսումնասիրուած էին: Լատինները սուր պատճառաբանութիւններ գործածեցին Յոյները համոզելու թէ Հոգին Սուրբ կը բղիճի եւ յիլղւոյ: Մինչեւ իսկ Լօթներորդ, այսինքն Նիկիոյ Բ. ժողովին մէկ կարծեցեալ խօսքը վկայութեան բերուեցաւ, որ կեղծ գրուած մըն էր: Նոյնպէս եկեղեցւոյ հայրերէն ալ սուր վկայութիւններ յառաջ բերուեցան, եւ ուրիշ վկայութիւններ ալ արեւստակեալ մեկնութեամբ լատինական վարդապետութեան վերածուեցան: Ձեռք ուղեր ըսել թէ չարամտութեան արդիւնք էին այդ եղածները: Թերեւս բարեմտութեամբ կը հաստատային, որ այն սուր վիշտութիւնները՝ որ յառաջ կը բերուէին, վաւերական գրութիւններ ըլլան. բայց այժմ տեսնուի Յոյներ եւ ոչ Լատիններ քննադատական ուսմանց եւ պատմական ճշգրտ-

թեանց վաղափարը չունէին, որով կարենային անվաւեր գրութեամբ մը վաւերական գրութեամբ տարբերել: Հոգւոյն Սրբոյ եւ յՈրդւոյ բղիժան մասին կուտակուած, եւ հին հայրերու անուններով յառաջ բերուած Լուսկայութիւններուն շատութիւնը, կարծես թէ նոյնիսկ Յոյներէն ոմանց վրայ ախջարի աղեցուծիւն գործեց, որ չհամարձակեցան հակառակ խօսիլ, եւ այս պատճառով լատինական վարդապետութիւնը ընդունեցին, ախջար հաւատալով թէ իրօք այսպէս եղած ըլլայ հին սուրբ հայրերուն սորվեցուցած վարդապետութիւնը: Այդ վարդապետութիւնը լաւ ուսումնասիրուած չէ. եւ անկէ յառաջ եկած դժուարութիւններն ալ յայտնուած չեն:

Նոյնը պիտի ըստէ պապին գերակայութեան նկատմամբ: Հին ժամանակէն յիշուած որեւէ փոքրիկ նշան մը, որ Հռոմի հայրերու պատիւն վրայ որեւէ իշխանութիւն մը կը յայտնէ, կը գործածուի իբրեւ իսկապէս իշխանութեան՝ որ այսօր երբեք պատեն սեփականութիւնը կը սորվեցուցի Արեւմտեան դպրոցներուն մէջ: Չանպայմանութիւններ ճշդիւ չկան չեն առնուի, եւ այդ հոր դաստիարակեանց հետ կը նոյնացուին աշխարհի վկայութիւններ, որ բնաւ դասանկարն ոյժ չունին: Ասանկով կը կարծուի գործը դիւրացուցած ըլլալ, բայց երբեք չ'ընտելի դժուարութեանց հանգոյցը, որոնք եւ ոչ իսկ մտադրութեան կ'առնուին: Սրբորարմէ շատ կը տարբերին իշխանութիւն մը որ գործնականապէս կայ, եւ վարդապետութիւն մը որ կը սորվեցնէ թէ այս իշխանութիւնը ուղղակի Աստուծոյ հաստատուած է, եւ թէ եկեղեցւոյ համար անհրաժեշտ հիմք մըն է: Այսուհանդերձ յիշեալ երկու տարբեր իրերը, զիմաքանական ձեւերով խորացու հետ նոյնացուած են: Սուրբ հայրերէն ամէն մէկը, որ Հռոմի եպիսկոպոսին պատուանուն մը տուած է, անմիջապէս յառաջ կը բերուի իբրեւ պապական իշխանութիւն կազմող դաստիարակեան վկայութիւն մը:

Միեւնոյն պատճառաբանելու եղանակը կը գործածուի, մաքրարաւի խնդիրին վրայօք ալ: Կը կարծուի թէ ննջեցելոց համար եղած աղօթքին արդիւնատուութիւնը Լուսկայանին մը գոյութիւնը բացարձակապէս միեւնոյն բանը եղած ըլլաւ: Բայց անոնք նոյն չեն: Ով որ ննջեցելոց համար կ'աղօթէ, այս ընելովը մաքրութեան յատուկ տեղւոյ մը գոյութեան գաղափարը կազմած չ'ըլլար:

Պատարագի մը գոյացափոխութեան խնդիրը, ինչպէս կ'երեւի, Արեւմտեանի մէջ ալ ամէն ատեն լրջօրէն նկատուած ու քննարկուած խնդիր մը չէ:

Պարզապէս Հռոմէական պատարագամատոյցին վրայ հիմնուած է այդ վարդապետութիւնը, վասնզի անկեալ Հոգւոյն Սրբոյ կոչման աղօթքները չունին: Ուստի անոնք որ Արեւելեան պատարագամատոյցին կը անոնց վարդապետութիւնը չեն ճանչցած, սովորեցան ըսել թէ իսրայէլիցի կատարումը կը լրանայ միմիայն Քրիստոսի արտասանած սուրբ խօսքերով: Բայց ոչ ոք լաւ կերպով նկատի առաւ Հոգւոյն Սրբոյ կոչման խօսքերուն՝ բոլոր Արեւելեան պատարագամատոյցներու մէջ ունեցած ընդհանրութիւնը, եւ ոչ ալ դիտեց թէ շատ հին է այն վարդապետութիւնը, որ այս խօսքերուն վրայ կը հիմնուի մարագործութեան խորհրդոյն զիտաւոր մարք: Սուրբ Կիրիլոս Երուսաղիմացի, հինբերան մէջէն ծիսական նիւթերու վրայ գրող ամենէն մեծ հեղինակը, չի կրնար իբրեւ նուազ արժանիք վայելող վկայութիւն մը նայուիլ, եւ ոչ ալ կշիռի չառնուելիք հեղինակութիւն մը հարծել: Նաեւ անոր հետ ուրիշ համապատասխան եկեղեցւոյ հայրեր, միեւնոյն բանը կ'ուսուցանեն: Այսուհանդերձ անոնք նկատի չեն առնուի, եւ այսօր ալ տակաւին բոլոր արեւելածէս վարդապետութիւններէն ընդհանրութեան կ'ըլլայ, որ իրատուութիւն թէ արագործութիւնը միմիայն Քրիստոսի խօսքերուն արտասանութեամբ կը լրանայ: Այն ատեն պէտք կ'ըլլայ ըսել, թէ Հոգւոյն

Սրբոյ կոյման հանդիսաւոր արարողութիւնը, աւելորդ եւ անշնանակ ծիսակատարութիւն մըն է: Ասիկա Արեւելեան արարողութեան մասացու հարուած մը տալ լսել է՛րլլայ, եթէ երբեք այն մասը, որ իւր արարողութեան գագաթնակէտը կը կազմէ, անշնանակ բան մը եղած լլլալ ըստի: Այս ալ պարզապէս Արեւելեանը լատին լոնի լոնի կ'ըլլայ: Երբոր դործը այս ձեւին կը լինարծուի, այլեւս Արեւելեան եկեղեցին իւր սեփական արարողութեամբ որբուործութեան խորհուրդը կատարած չ'ըլլար, ալ պարզապէս Հռոմէական եկեղեցւոյ արարողութեամբ, որչափ որ նա Հոգւոյն Սրբոյ կոյման խօսքերը արտասանէ: Եւ այս բանը կը կատարուի դիտեալով մէկտեղ, թէ՛ այդ լատինական կարծիքը երբեք մոռուած հաւատալիք չէ, եւ նոյնիսկ Արեւմտեան եկեղեցւոյ դաւանական կանոնի պատուոյն բարձրացած չէ: Մինչ շատ դիւրին բաժնէ երկու կարծիքները իրարու հալաեցնել: Բաւական պիտի ըլլար ըսել թէ Քրիստոսի խօսքերն են որ խորհուրդը կ'իրականացնեն, որովհետեւ այդ խօսքերը պէտք է ճշմարտութեան համապատասխանեն, բայց որպէսզի այդ խօսքերը իրենց արդիւնքը յառաջ ընեն՝ պէտք է եկեղեցւոյ սրբադոժութեան եւ անոր խորհրդական դիտաւորութեան, արդիւնքն ըլլան: Բայց որովհետեւ Հռոմէական պատարագամատուցիքն մէջ սրբադոժութեան մասը կը բաղկանայ միմիայն Քրիստոսի խօսքերով, պէտք է որ անոնք իրենց արդիւնքը լրացնեն անմիջապէս որ է՝ արտասանուին: Ասոր հակառակ, որովհետեւ Արեւելեան եկեղեցւոյ մէջ, եւ նոյն եկեղեցւոյն դիտաւորութեան համեմատ, Քրիստոսի խօսքերէն ետքը արտասանուող Հոգւոյն Սրբոյ կոյման խօսքեր, սրբադոժութեան էական մասն ու անոր լրումն են, ասկէ ալ զը հետեւի, որ Արեւելիքի մէջ սրբադոժութեան արդիւնքը կը լրանայ երբ որ Հոգւոյն Սրբոյ կոյման խօսքերը կ'արտասանուին, եւ Քրիստոս ինքն ներկայ կ'ըլլայ երբ Հոգւոյն Սրբոյ խօսքերը կ'մերջանան:

Երբ այդ բացատրութեան ընդունելութիւնը անհնար դատուի, պէտք կ'ըլլայ, բոսել, թէ եկեղեցւոյ հայրերուն ամենէն նշանաւորներէն շատերը մոլորութեան մէջ էին, եւ թէ նոյնիսկ եկեղեցին իւր ընդարձակ մասին մէջ սխալի մէջ էր, եւ կր սխալէր աստուածային պաշտաման պատկանող ամենէն նուիրական խորհուրդի մը նկատմամբ: Ո՞վ պիտի կարենայ ընդունել այս պիտի ծանր, եւ այնչափ տխուր հետեւանքներու տանող երկայնքաբանութիւն մը:

Յարեման է դրոշմի խորհուրդի մեքերեքալ խնդիրն ալ: Փոտի ատենէ սկսելով Արեւմտեանը սկսան իրր անյաւեր նկատել Արեւելեան եկեղեցւոյ մէջ պարզ թարահաններէ մատակարարուած դրոշմի խորհուրդը: Սակայն կ'ենթադրեն թէ արեւելածէս կաթոլիկ քահանաներ պապական աթոռէն յատուկ արտօնութիւն ստացած են դրոշմ տալու, եւ թէ այս պատճառով մաւեքական է իրենց մատակարարած դրոշմի խորհուրդը: Բայց այս ալ այնպիսի տեսակէտ մըն է, զոր հնար չէր յայտնել իսկ, եթէ պատմութիւնը լաւ ուսումնասիրուած ըլլար: Բացառապէս լատինական եւ լեռին դարերու մէջ սկսուած սոփորութեան արդիւնք է դրոշմի մատակարարութիւնը եւ պիտկոպոսին մերապահուած ըլլալը: Նախնի ժամանակներու մէջ, ամբողջ քրիստոնէութիւնը, ինչպէս եւ բոլոր Արեւելք միջեւ այսօր, դրոշմի մկրտութեան կից կու տար, եւ մկրտութեան պաշտօնեան դրոշմն ալ կր կատարէր, առանց փնտռելու թէ եպիսկոպոս էր կամ քահանայ: Ուշ ատեն, երբ որ տղայոց մկրտութիւնը օրէնք եղաւ, Արեւմուտքի լատինական սոփորութիւնը երկու արարողութիւնները իրարմէ զատեց, եւ դրոշմը քիչ մըն ալ մեծնալուսն պահեց: Այս ատեն երկու արարողութիւններն ալ երկու պաշտօնեաներուն մէջ բաժնեց, մինչ անկէ առաջ անխտրաբար՝ երբեմն մէկը եւ երբեմն միւսը մկրտութեան ամբողջ արարողութիւնը կը կատարէր: Մկրտութիւնը քահանաներուն տրուեցաւ, եւ դրոշմն ալ եւ պիտկոպոսներուն: Ինչպէ՞ս ուրեմն կարելի

է, այս պարագաները գիտնալէն ետքը, քա-
հաններէն արուած գործմին: վաւերակա-
նութեան մասին երկբայութիւն յարուցա-
նել:

Պէտք է ուրեմն ճշմարտութեան ծառա-
յել, միմիայն ճշմարտութեան համար, եւ
իրերուն լուրը քննութեամբ, եւ ոչ թէ վե-
րելիքոյ եւ ոչ անկեղծ ջատագովականե-
րով գրադիլ, բուն զգուարութիւնները ծած-
կել, եւ պարագաները բոլորովին տարբեր
տեսութեանց ներքեւ ներկայել: Ընթար-
տութիւնէն խուսափելու կամքը Ռիշտ կար-
ճատեա քաղաքականութիւն մըն է ու գլխա-
րադէ հետեւանքներու կը տա՛ի: Մարդ
միայն ինքզինքը կը խաբէ, երբ որ զգուար-
ութիւնները կը ծածկէ: Այդ ենթադրու-
թեան ներքեւ կաղմուած հաստատքը ոչ ա-
մուր է եւ ոչ հիմնական: Շատ աւելի մեծ
պիտի ըլլան ամօթն ու շփոթը, երբ որ օր
մը ճշմարտութեան դիմացը գտնուին, այն
ճշմարտութեան՝ որուն ներկայութեան
պատրաստուած չէին: Եւ ոչ ալ այս կեպոյ
հնար է շահիլ գտնոնք, որոնք որ շահելու
լանք կ'ըլլայ, եւ եթէ շահուին ալ, եղած,
հաստատուն գործ մը չէ: Արեւելեանները
շատ նուազ վստահութիւն պիտի ունենան
մեր վրայ եւ աւելի տկար պիտի տեսնա՛ն

մեր կողմը, երբ որ մեր գրութիւնը իրենց
ներկայացուի անհաստատ կամ սուտ պատ-
ճառարանութիւններու վրայ հիմնուի:
Եւ եթէ պահ մը մեր այս տեսակ պատճա-
ռարանութիւններէն ազդուելով մեր կողմին
շահուին ալ, քիչ ետքը կը հասկնա՛ որ մեծ
հիմը խախտու է, եւ այդ բանին հետեւանք-
ները շատ աւելի աղէտալի կ'ըլլան:

Անշուշտ մենք ալ Արեւելեաններէն պիտի
ուզենք, որ Նոյն ճշմարտութեան սիրով եւ
նոյն համարձակութեամբ վարուին մեր դա-
ւանանքներու նկատմամբ: Անոնք ալ մար-
դապետութեանց ճշմարտութիւնը պէտք է
շմերժեն պարզ յամառութեամբ, եւ ոչ ալ
աշուրնին զոցեն ուղիղ եւ հաստատուն
պատճառաբանութեանց հանդէպ: Եթէ մենք
պէտք է ընդունինք որ, օրինակ համար.
Արեւելքին մէջ Հոգւոյն Սրբոյ կոչումը օ-
րինաւոր է, Արեւելցին ալ՝ որ լատին հա-
րերուն գրութեանը կ'առաջնորդէ, պէտք
է իւր կողմէն ընդունի, որ արքայադոմ-
թեան մասին լատինական վարդապետու-
թիւնը շատ հին է, եւ պատճառ մը չկայ որ
երկբայութիւն յարուցուի, առանց Հոգւոյն
Սրբոյ կոչման կատարուած արքայադոմ-
թիւններուն վաւերականութեան վրայ:

ՄԱՔՍ ԻՇԵԱՆ

(Շար. 2)

Թրգմ. Մ. Ա. Օ.

ՀԱՒԱՏՔ

«Ջրարտ» պատերազմն պատերազմեցայ, զրմբացսն
կատարեցի, զհաւատսն պանեցի» (Բ. Տիմ. Գ. 7),

Ս. Պողոս Առաքեալ աւարտութեամբ եւ որդար պարծանքով իր սիրելի աշակերտին՝ եւ հոգեւոր զաւկին՝ Տիմոթէոսին (եւ անով մեղի) կ'ըսէ. «Հաւատաքը պահեցի՞ս: Այսինքն՝ Քրիստոսի եւ Անոր Ս. Աւետարանին եւ Եկեղեցիին ճշմարտութեանց ամբողջութիւնը անաղարտ պահեցի»:

Ծերունագարդ անպարտելի Առաքեայր, իր այս նուիրական խօսքը կը զրկէր իր կեանքէ վերջին օրերուն, երբ թագաւորներու եւ դատաւորներու ատենաները ելլելէ վերջ՝ Հռոմի խոնարհ եւ մութ բանտը նետուած էր, ներսն կայսեր օրով: Առաքեալը իր Թուղթի մերջաւորութեան կ'ըսէ. «Յառաջում ատենին՝ ոչ ոք ինձ ի թիկունս եկաց, այլ ամենեւին թողիմ զես. մի՛ Համարեացի նոցա այն. այլ Տէր օգնեալ ինձ եւ զօրացոյց զիս, զի ինեւ քարոզութիւնն Հաստատեացի, եւ լուցեմ ամենայն Հեթանոսք. եւ ապրեցայ ես ի բերանոյ առեւծուն»:

Միւս կողմէ իր կեանքի ձմրան հետ՝ Հասած էր նաեւ Հռոմի ձմրան ստանալուն, եղանակը, եւ օտարութեան մէջ անձկութիւնը պատած էր զինք: Բայց Առաքեալը անկուն՝ յիշելով քարոզութեան իր անցուցած ջանքը օրերը՝ Եփեսոսի եւ Տրոիա-դասի մէջ, եւ մանաւանդ իր վերաբերուն եւ Բանկազին ձեռագիր մագաղաթները, կը պատուիրէ իր սիրելի որդւոյն եւ Եփեսոսի Եպիսկոպոսին. «Զփիլոնն թողի ի Տրոիադա առ Կարպոսի, յորժամ գայցես՝ բերջիր եւ զդիրսն, մանաւանդ զմատենանն»:

Ս. Պողոս Առաքեալ, մինչեւ այն օրերը երբ ինք կը գրէր թէ՛ «Հաւատաքը պահեցի», բազմաթիւ վտանգներէ, չարչարանքներէ, բանտերէ եւ ծծոծերէ, նեղութիւններէ ու վիշտերէ անցած էր՝ ինչպէս ասիին կ'անցնի

կրակի բովէն, առաւել եւս փայլելով: Ուրեմն զիւրին չէր պահել այն բարի աւանդը որ տրուած էր իրեն, որով հանդիսացաւ քրիստոնէութեան Հաւատքի եւ ճշմարտութեան առաջին ջահակիրը եւ մեծ ախոյեանը, եւ կրցաւ թելադրել Համարձակութեամբ՝ որ իրեն Հետեւինք ու Վանիկը, ինչպէս որ ինք նմանեցաւ Քրիստոսի: Ու անհաւանջ իր բարի պատերազմին մէջ՝ կը գոչէ բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիներուն. «Հաւացողք ի զօրադուինն Հաւատոց եւ ի կատարինն Յիսուս, որ փոխանակ ուրախութեանն որ նմա առաջի կայր՝ յամեն առ զիսն, արհամարհեաց՝ զամօթն, Նստաւ ընդ աջմէ աթոռոյն Աստուծոյ» (Եբր. ԺԲ. 2):

Ի՞նչ է Հաւատաքը:

Հաւատքն է «Յուսացելոց իրաց Հաստատութիւն, եւ յանդիմանութիւն որոց ոչն կրելին. զի նովաւ վկայեցան առաջինք» (Եբր. ԺԱ. 1): Հստ որում Ս. Դիոնիսիոս Աստուծածարան կը վկայէ. «Հաւատն է Հաստատ կայումն. որ յարէ՛ զճշմարտութիւնն ի մարդ, եւ զմարդն ի ճշմարտութիւնն: Այսինքն՝ Աստուած ճշմարտութիւն է, իսկ մարդը Հաւատքով կը յարի եւ կը մերձենայ ճշմարիտ Աստուծոյ»:

Մարդկային միտքը եղական է, իսկ Աստուած՝ անեղ. արդ՝ եղականը չի՛ կրնար անեղը տեսնել: Երկրորդ՝ որովհետեւ մարդկային միտքը չափաւոր է, եւ Աստուած՝ անչափ, չի՛ կրնար չափաւորել իմանալ անչափը: Իսկ Հաւատքը որովհետեւ Աստուծմէ՛ կկած է մեղի՛ անիկա՛ միայն կրոնայ տեսնել եւ իմանալ զԱստուած: Յայտնի է թէ՛ դիտութիւնը կը Հետեւի բնութեան բերուն եւ բնութեանն վեր ոչինչ կը տեսնէ. ուստի ո՛ւր որ բնութիւնը չի կրնար Հասնիլ՝ հոն նաեւ միտքը չի Հասնիր: Իսկ Հա-

ւատքը կը տեսնէ բնութիւնէն՝ աւելի բարձրը, ինչպէս է՝ Աստուած։ Եւ կը հաւատայ Աստուծոյ ազնկեկութիւնը որ կը գործէ աւելի վեր քան բնութիւնը։ Այս աշխարհի իմաստունները գիտութեան համար արդարեանք չեղան եւ ո'չ ալ իրենց գիտութեան համար մեռան։ Իսկ անոնք որոնք հաւատք ունեցան, նաեւ մեռան հաւատքի համար եւ արդարացաւ, ինչպէս Պօղոս Առաքեալ եւ մարտիրոսաց դասերը։ Ըստ որում՝ Ս. Գիրքը կ'ըսէ, «Հաւատաց Արարեալ Աստուած» եւ համարեցաւ նա յարգարութիւն» (Մննդ. Ժ. 6։ Գաղատ. Գ. 6)։ Ուղղափառ վարդապետները այսպէս կը սահմանեն թէ՛ Հաւատան, ի լուսաւորութիւն մտաց, հեղեւ ի յառաջին լուսոյն ի բանական անձն, առ ի ճանաչել զհոգեւոր բարիսն»։ Իսկ իմաստասէրներէն մին կ'ըսէ. «Վիստար գիտութիւնը անհաւատութեան կը տանի, իսկ լուսան գիտութիւնը՝ հաւատքի կ'ազատէ»։

Ուստի անհրաժեշտ է մարդկային ամէն հոգիի համար հաւատք ունենալ աներկ-բայօրէն, ինչպէս առաքեալն ալ կը խրատէ. «Հաւատալ արժան է այնմ որ մերձեանայ առ Աստուած. թէ՛ է Աստուած, եւ որ ինդրեան զնա՝ լինի պարզեւատու» (Եբր. ԺԱ. 6)։

Մարդս՝ երեք կերպով հաւատքը կ'ընդունի իր մէջ։ Առաջին՝ ականջի լուսով, ինչպէս Եսայի մարգարէն կ'ըսէ. «Ո'չ լուսայք, եւ ո'չ պատմեցաւ ձեզ» (Ես. Խ. 21)։ Երկրորդ՝ մտքի իմացմամբ. մարգարէն կ'ըսէ. «Ո'չ իմանայք եւ ո'չ գիտացիք»։ Երրորդ՝ աչքի տեսութեամբ, քոս որում՝ «Ամբարձէք զայս ձեր եւ տեսէք, ո՞ հաստատեաց զամենայն» (Ես. Խ. 26. ՄԱ. 5)։

Որովհետեւ ըստ առաքեալին. «Հաւատք ի լսելոյ են, եւ լուր ի բանէն Քրիստոսի» (Հռովմ. Ժ. 17)։ Հաւատքը՝ Աստուծոյն եւ Աստուծոյ համար, եւ այս համագոյքը ստեղծողը ինքն է։ Որովհետեւ օրեւէ բանի մը ինքիւրմէ սկիզբ եւ պատճառ ըլլալը անկարելի է. նաեւ բացայայտ է որ «Տէր Աստ-

ւած առաջին, եւ սա յապայ» է, եւ «չիք ոյր ոք բաց յԱստուած»։ Ապա ուրեմն՝ ամենու, սկիզբն ու պատճառը Աստուած է, ինչպէս միակ թիւը՝ թիւերու բազմութեան, իմաստասէրներէն մին կ'ըսէ. «Է ոմ» որ շարժէ զերկնային մարմին, եւ ինքն մի է, եւ անմարմին է, անբաւազօր եւ անեղ է. վստօյ որոյ եւ անվարձան է»։ Անտ թէ որո՞ւ պէտք է հաւատալ եւ պաշտօն մատուցանել։

Հաւատքը բարձրագոյն առաքինութիւնն է յոյսն եւ աստուածային սէրէն յետոյ, որը կը բնակի մարդու հոգեւոր գոյութեան երրորդ մասին մէջ, այսինքն՝ բանականութեան մէջ, իսկ բանականութեան՝ իմացական մասին մէջ։ Հաւատքին տեսակը երեք է. առաջին՝ անկատար հաւատք, զոր դեւերն ունին՝ որոնք բռնապատկառ կ'ըսէին թէ՛ «Գիտեմք զքեզ ո'վ եւ տուրք Աստուծոյ. մի՛ յառաջ քան զժամանակն տանջիր զեկզ»։ Իսկ Յակոբոս Տեսնեղաբար Առաքեալ կ'ըսէ. «Դու հաւատաս դի մի է Աստուած՝ բարեւ առնես. եւ դեւք հաւատան եւ ուրբին»։ Երկրորդ՝ մեռեալ եւ անտեսակ հաւատք, զոր անունով քրիստոնեաները միայն ունին։ Ըստ Յակոբոս Առաքեալի. «Հաւատք առնց գործոց մեռեալ են»։ Իսկ երրորդն է՝ տեսակաւոր, կենդանի եւ կատարեալ հաւատք։ Այսինքն ստորեւոր եւ ընտրեալներու հաւատքը՝ զոր Աստուծոյ սիրով եւ բարի գործերով ստացան։ Ըստ որում Պօղոս Առաքեալ կ'ըսէ. «Ո'չ թլփատութիւն ինչ է՝ եւ ո'չ անթլփատութիւն. այլ հաւատք սիրով յարողեալ» (Գաղ. 2. 15)։ Եւ աշխարհի հաւատքի վարձքը շատ է եւ անպատելի, որով վարձատրուեցան Ենովք, Նոյ, Աբրահամ, Իսահակ, Յակոբ եւլի։ Ահա այսպիսի հաւատքի համար էր որ մարտիրոսները չարչարուեցան, ճգնաւորները նահատակուեցան, եւ բոլոր բնաւորեալներու դասերը այս հաւատքով մեռան եւ պատկուեցան՝ ինչպէս Սուրբ Ստեփանոս Նախաարկաւազ եւ առաջին մարտիրոսը՝ Ստեփանոս Պօղոս Առաքեալ՝ որ կ'ըսէ-

«Ջրնթացն կատարեցի՝ զհաւատն պահեցին»։ Վարդապետները կ'ըսեն թէ հաւատքի տոնը մէկ է, բայց երկու զօրութիւն ունի։ Առաջինն է՝ ուղղափառ դաւանութեան հաւատք՝ որ է ուղիղ խոստովանութիւնը Ամենասուրբ Երրորդութեան։ Իւրաքանչիւր Հիմարիտ քրիստոնեայ զայս կ'ընդունի մկրտութեամբ սուրբ աւազանէն, Աստուծոյ շնորհով եւ զօրութեամբ։ Երկրորդ՝ առաքելաշէնքով, մարդարէններու եւ վարդապետներու սուրբ գրեթէ զայս գրեցին։

Հաւատքը՝ ուխտն ու դաշինքն է Աստուծոյ հետ, որով կը հնազանդինք Անոր։ Ան որ անհաւատ է՝ անհնազանդ է Աստուծոյ, իսկ ան որ հաւատացեալ է՝ հնազանդ է Անոր։ Հաւատքով է որ շնորհքն ու որդեգրութիւնը կ'առնենք այստեղ։ Իսկ քարի գործով փառքը եւ արդիւնքը՝ կը ժառանգենք յաւիտեական կեանքի։ Այստեղ՝ յոնորքը կը ստանանք, իսկ այնտեղ՝ փառքը։

Հաւատքը ընդունուած է որպէս «բաւոյն արեւոյթեան», եւ, «հիմն հողերոյ շինուածքին»։ Հաւատքի վէմը Քրիստոսն է, ըստ Առաքեալին. «Ձի հիմն այլ ո՛չ ոք կարէ զնի՛ն քան զեղեակն՝ որ է Յիսուս Քրիստոս» (Ա. Կորնթ. Գ. 11)։ Ս. Պետրոս Առաքեալ կ'ըսէ. «Առ որ մատուցեալ էք ի վէմն կենդանի. որ թէպէտ ի մարդկանէ անարգեայ, այլ առ ի յԱստուծոյ ընտրեալ եւ պատուական է» (Ա. Պետ. Բ. 4)։ Իսկ Եսայի մարգարէ կ'ըսէ. «Վասն այնորիկ այսպէս ասէ Տէր Տէր, ահաւասիկ ես զնիմ ի հիմունս Սիոնի վէմ թաղմապատիկ, որնտրի գլուխ անկեան զպատուականն ի հիմունս նորա, եւ որ հաւատացէ ի նա՝ մի՛ ամաչեսցէ» (Իս. ԻԸ. 16)։

Հաւատքը՝ լոյսն է հողիկ, ինչպէս աչքը՝ մարմինն։ Եւ ինչպէս մեր աչքին լոյսը կը միանայ արեգակի լոյսին եւ ապա կը կարողանայ տեսնել՝ գոյքը, ձեւը, եւ չափը, այսպէս ալ Աստուծոյ իմացական լոյսը՝ կը միաւորուի քանական մտքի լոյսին հետ, եւ անով կը տեսնենք երկնային եւ երկրաւոր գիտութեանց զանազանութիւնը,

ու կը հաւատանք Աստուծոյ։ Ըստ որում՝ Սաղմոսերգուն կ'ըսէ. «Ի՛նչ է, Տէր, աչքիւր կենաց, եւ լուսով երեսաց լոյս տեսանեմք զլոյս» (Սաղմ. ԼԵ. 10)։ Այս է լոյսը հաւատքի՝ որ Աստուծոյ իմացական չորհուրէքը կը ճառագայթէ մեր մտքին մէջ։ Ասոր վրայ կը հասնի օրինակ եւ Աւետարանի ճշմարտութեան լոյսը եւ կը հաստատէ մեր մէջ հաւատքը։

Հաւատքը պէտք է պահել անեղծ, անաբատ, ուղիղ, մաքուր եւ հաստատ։ Ուստի անհրաժեշտ է հնազանդութիւն եւ հաւատարմութիւն։ Մեղի տրուած այս բարի աւանդին հանդէպ պէտք է ըլլանք հաւատարիմ, եւ հնազանդ՝ Տուողին։ Առաքեալն ալ, Տիմոթէոսին հետ մեղ խրատելով կ'ըսէ. «Այլ դու հաստատուն կաց յոր ուսարդ, եւ հաւատարիմ եղեր» (Բ. Տիմ. Գ. 14)։ Ինչպէս՝ «Որում եղէ ես հաւատարիմ» (Ա. Տիմ. Ա. 11)։ Որովհետեւ Աստուած հաւատարիմ է (Սաղմ. ՃԽԳ. 13) Իբրոյր խոստումներուն եւ գործերուն մէջ. «Եւ նա հաւատարիմ մնաց» (Բ. Տիմ. Բ. 3)։ Մեղի կը մնայ հաւատարիմ ըլլալ Անոր, ինչպէս որ Ինք՝ Ամենազօր, Աստուած, առանց մեղ արհամարհելու, մարդկութիւնը փրկելու համար՝ «Հաւատարիմ եղեւ յաշխարհ» (Բ. Տիմ. Գ. 16)։ Ըստ որում՝ Սոկրատ կ'ըսէ. «Լէր հաւատարիմ այնիկ, որ հաւատարիմ է թեղ, եւ ոչ եղիցի թեղ յար»։ Իսկ Արիստոտէլ կ'ըսէ. «Մի՛ կորուսաներ երբեք զհաւատարմութիւնդ, զի այդ է գործ իմն անպատեհ մարդկան եւ պատկառող տրդայոց»։ Մեծահանճար Սոկրատն իմաստուն կ'ըսէ. «Այր հաւատարիմ օրհնեսցի յոյժ» (Առակ. ԻԸ. 20)։

Արդ՝ Աստուծո՞ւ ամէն բանէ առաջ հաւատք կ'ուզէ մարդ արարածէն։ Տէր Յիսուս երբ հիւանդները կը բժշկէր, նախ հարց կու տար ըսելով. «Հաւատա՞յ՞՝ եթէ կարող եմ առնել ձեզ դարդ» (Մատթ. Թ. 28) եւ երբ պատասխանը կ'առնէր թէ՛ «Հաւատամ Տէր», այն ատեն միայն՝ աստուածային բուժը կ'ուսկանէր ու թողութիւնը կը շնորհէր,

լսելով՝ «Ե՛րբ ի խաղաղութիւն: ...Թող-
եալ լիցին զեզ մեղք քո: ...Հուսաւ զո կե-
ցուցին ղեզ: ...Ըստ հաւատոց ձերոց ե-
ղիցի ձեզ: Ուրիշ ատեն առաքեալներուն
յանդիմանեց ըսելով՝ «Ո՛ւր ես հաւատք
ձեր» (Ղուկ. Ը. 25): Անոնք ըսին. «Տէ՛ր,
յաւել մեզ հաւատա» (Ղուկ. ԺԲ. 5):

Հաւատքը անհրաժեշտութիւն մըն է
կեանքի ընթացքին, ներկան շահելու եւ յա-
ւիտենականութիւնը ապահովելու համար.
«Որ հաւատայ յիս ո՛չ երբէք ծարաւեսցի»
(Յով. 2. 35): Դարձեալ. «Որ հաւատայ՝
ընդունի ղկեանս յաւիտենականս» (Յով.
2. 47):

Հաւատքը հողի անխոցելի վահանն է:
Հաստատունն եւ ուղիղ հաւատքով պէտք է
դէմ դնենք մեր հողիններու թշնամիին. ըստ
Պետրոս Առաքեալի. «Որում ի դիմի հա-
կանիցիք հաստատեալք հաւատովք» (Ա.
Պետր. Ե. 9): Ով որ չունի կենդանի հա-
ւատք, ուրեմն չունի լոյս եւ չունի աստ-
ւածահաճոյ կեանք, որովհետեւ դատա-
պարտեալ մըն է Աստուծոյ առջեւ, յաւի-
տենական թաղաւորին առջեւ, եւ ոչ թէ
մահկանացու թաղաւորին: Ըստ որում. «Եւ
որ ոչ հաւատայ ի նա՝ արդէն իսկ դատա-
պարտեալ է, զի ոչ հաւատաց յանուն
Միածնի Որդւոյն Աստուծոյ» (Յով. Գ. 18):

Արդ՝ «Հաւատաս պահեցի» ըսելով ա-

ռաքեալը ցոյց կու տայ թէ մեզի շնորհւած
հաւատքը պէտք է պահել եւ չկորսնցնել:
Որովհետեւ ոմանք ունեցան եւ կորսնցու-
ցին, որոնցմէ էր Դեմաս, եւ որով մասին
Առաքեալը կ'ըսէ՝ «Զի Դեմաս եթող դես եւ
սիրեաց զաշխարհ, եւ զնայ ի Թեսաղո-
նիկէ» (Բ. Տիմ. Գ. 9): Ասոր համար Սե-
նեկա կ'ըսէ. «Ան որ իր հաւատքը կը կոր-
սնցնէ, անկէ աւելի մեծ բան չի կրնար
կորսնցնել: Գրուած է թէ «Արդարեւ հա-
ւատքով պիտի ապրի» (Գաղ. Գ. 11):

Ս. Պողոս Առաքեալ իր հողուն մէջ պա-
հեց ամենակենսականը եւ պատուականա-
դոյնը: Իրեն համար ամենանուիրականն ու
վեհազոյնը երկրաւոր հարստութիւններն ու
աշխարհային մեծութիւնները չէին, այլ
միայն հաւատքը, որ կու տայ կեանքի եր-
ջանկութիւն, խղճի հանդստութիւն, մտքի
անդորրութիւն եւ հողի անընդմէջ խաղա-
ղութիւն: Հաւատքը երբ խլեն մարդու հո-
գիէն, այն ատեն՝ կը մեռնի մարդը՝ բարո-
յապէս եւ իրապէս:

Ուստի մաղթենք որ Աստուած մեզ հա-
տատուն պահէ ճշմարիտ եւ ուղիղ հաւատ-
քին մէջ, որպէսզի մենք ալ կարողանանք
ըսել. «Ջարուք պատերազմն պատերազմե-
ցայ, զընթացս՝ կատարեցի, զհաւատսն
պահեցի», որով փառաւորուի Ամենասուրբ
Նորորդութիւնը յաւիտենան յաւիտենից:

ԴԱՆԻԷԼ ՎՐԴ. ՇԱՄԼԵԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻՒՆ

Ո՛չ մէկ էակ, Նարեկացի՛,
 Ունեցաւ ուժն հոգիիդ,
 Եւ ո՛չ մէկ կայծ՝ ժայթփած մութէն անյատակ՝
 Ցոլաց այսֆա՛ն բոցաշիթ...:

Ո՛չ մէկ լեզու եւ ո՛չ մէկ շեշտ մարդկային՝
 Քու խօսքերուդ որոտով
 Գիտցաւ ողբալ, օրհնել, խոկա՛լ լալագին
 Ու քննարե՛լ հոգեթով...:

Հասանելի, տեսանելի չափ, սահման՝
 Քու մերշնչումդ անտեսեց,
 Սիրոյ, կեանքի սահմաններէն իրական՝
 Մինչեւ երա՛զն երկնամերձ,

Մինչեւ խո՛րքը խղզի մըռայլ փռոսին,
 Դժոխքներուն ահաւոր՝
 Դուն սուգուեցա՛ր, ինքնակորոյս, ցաւագին,
 Ո՛ր՛կ տեսաւա՛ր ուղեւոր...:

Նարեկացի՛, յո՞յգ եմ երգերդ թէ հրաշէկ
 Մէյ մէկ հընոց, ատրուշան,
 Որ արիւնէդ, շունչէդ, կողէդ սիրաբեկ՝
 Կ'արտահոսին ողբաճայն...:

Կանչ ու կո՛ծ ես, ողջակիզո՛ւմ ինճաբեր,
Ի՛ր իսկ մարթէն դուրս ժայթփած
Արիւնշաղախ ոսկոր, մարմի՛ն կարեկէր
Ու մաֆառո՛ւմ երկնասլաց...:

Ո՛վ հրաշախօս վանական, շո՛ւնչ արտակարգ,
Բորբ շեշտերով Նարեկին՝
Դուն անսովոր հուներ բացիր կուրծփիդ տակ,
Նոր սարսուռնե՛ր մարդկային...:

Ինչ որ ըսիր՝ Յեղիդ մրմունջն էր անմահ,
Քու շունչիդ մէջ լեռնացած,
Դուն մարմնացեալ վրկայութիւնն ես ահա՛,
Իր երազին վերամբարձ:

Գերմարդկային ըզգայարա՛նք սիրավառ,
Առնական գեղ, ուժ ու կի՛րք,
Շըռայլ պոռթկո՛ւմն հոգւոյն, մարմնո՛յն տենդասպառ,
Ու սաւառնո՛ւմ գերթ մրրիկ...:

Որքան ձգտումդ թափանցումի՛ մեծ Ուժին
Դէմ մընաց փակ ու նշկուն՝
Նոյնքա՛ն քու ձայնդ համապարփա՛կ, սարսուզին՝
Հնչեց մութին մէջ անհո՛ւն...:

Հանդերձեալին հորհուրդն ինչքան եղաւ մութ՝
Տագնապդ եղաւ խո՛ր՝ նոյնքա՛ն...
Արարչութեան առեղծուածին դէմ անգութ՝
Տեսիլփդ՝ ահե՛ղ, անսահմա՛ն...:

ՄԱՌԻ ԱԹՄԱՃԵԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՓԱՅՏԱՓՈՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐՈՒԵՍԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ

(Հնախօսական Ակնարկ Մը)

Հին Հայկական փայտափորագրական արուեստէն մեղի կտակուած են նոսր հին, դեղաքանդակ եւ Հոյակապ գրականներ, որոնցմէ ոմանք Հոս առաջին անգամ բլլայր: Կը ներկայացուին թէ՛ նկարով եւ թէ՛ դագրտականօրէն:

Ասոնցմէ առաջինը կը գտնուի Երեւանի Պետական Թանգարանը, գոր Հոս կը ներկայացնեն երկու երեսներուն գտտ դատ նկարներով (Թիւ 9 եւ 10): Գրականին մասին խօսուած է ալլուր(1): Այս գրականը Հոսանաբար մեղի Հասած գրականներուն Հոսագոյնը սեպուի իր դարդատոնով: Բարդէն Առաքելան այս գրականին Համար կը գրէ. «Համեմատելով միւս (գրականներու) օրինակներին Հետ կարելի է Հկասկածել, որ դա վաղ ժամանակի՝ ոչ ուշ 10-րդ դարի գործ է: Օրնամենտները (դարդածեւերը) այս գրականի վրայ Սեւանի եկեղեցում գրուած Ծ-րդ դարի խոյակների քանդակներին են նմանում»(2): Ձեռ գրտեր թէ Առաքելան ի՞նչ ռեւէ կ'ուզէ Համեմատելով միւս օրինակներին Հետ խօսքով: Միւս գրականներուն ի՞նչին Հետ Համեմատելով: Գորագրականիւրին, գծածեւերուն, շարդգորութեան, փայտի... վերջապէս ինչի՞ Հետ է իբր թէ հոյած Համեմատութիւնը: Ան իբր թէ նմանութիւն մը ենթադրել կու տայ այս գրականի եւ Սեւանի խոյակներուն գծարուեստին միջեւ: Բան մը՝ որ քացարձակօրէն գուշուելուն Հունի: Գրականին գծագրդերուն

եւ Սեւանի խոյակին զարդածեւերուն՝ մէջ ո՛չ սկզբնօրինակի, ո՛չ զարդաոճի, կամ որեւէ ուրիշ մանրամասնութեան նմանութիւն կայ: Բուն գրականը ոչ մէկ բուսայի կամ թռչնային նմանութիւն ունի խոյակիւրուն զարդածեւերուն Հետ: Բարդէն Առաքելան կը կարծէ նմանութիւն մը տեսած ըլլալ գրականին գլխուն երկու դէմադէմ աղանձներուն միջեւ: Եւ սակայն դէմադէմ երկու աղանձներ ըլլալէ զատ՝ որեւէ նմանութիւն չենք կրնար գտնել: Գրականին աղանձները գրականաձեւ կուտամանէ մը ուտելու վրայ կ'երեւին: Իրենց դեռ քաց մնացած թեւերը ցոյց կու տան որ անոնք նոր իջնելու վրայ են: Կը պակսին պոյի վարդեանները, եւայն եւայն:

Սակայն աւելի մեծ դիտողութիւն մը ունիմ կատարելիք: Այս գրականներուն սոսքերը որոշ կերպով ուշ ժամանակի, տարբեր ժամանակի յաւելումներ են: Կ'երեւի թէ նախնական ոտքերը փճացած ըլլալուն՝ այս ոտքերը աւելցուած են գրականը գործածելի ընելու Համար: Անոնք պարզ, անզարդ, կոպիտ յաւելումներ են: Գալով գրականին վերնամասին, ուր աղանձներ պատկերացուած են, ՈՐԵՒԷ ՏՄԱՐԱՅՈՅ չի կրնար ըլլալ որ առոնք ալ յաւելուածներ են: Ըստ երեւոյթին այս գրականը թէ՛ գլխին եւ թէ՛ ոտքէն անդործածելի, միասուած ըլլալով՝ այս յաւելումները կատարած են գրականը գործածելի ընելու Համար: Գրականին ոտքերուն նորոգութեան տտեն դժբախտաբար ստիպուել են զրականին նախնական փայտափորագրութենէն ալ մաս մը կտրել, եւ գծածեւին ստիպուել... թիւնը Հատուածելով մնասել: Գլխուն նոս

(1) Հալաքմենը եւ Արեւստենը Հայաստանում Թ-13 Դարերում: Բարդէն Առաքելան: Նրեւան, 1958:

(2) Անդ, էջ 207բ:

բողոքներն զծածկելի ամբողջութեան վաժնի մը չէ տուեր: Գլխիւն կ'երեւի զծածկելով ամբողջութիւն մը եղած է, որով կարելի է եղբեր գլխատեղ զբաղւել անոնց զծածկելն (վարի մասին խաչին) միասնաբար: Գրականութիւն գլխատեղը եւ ոտնահատումը պարզ կ'երեւի նոր մասերուն կցման զօրով: Գրականութիւն գլխատեղն վրայ նորոգողը հարկ տուեր է ներկայանալի գլուխ մը դնել, զույգ կարելի եղածին չափ հետեւեւելով նախնականին փճացած օրինակին: Գծախառնարը նորոգող փայտափորագրողը զբաղւելին հին փորագրողին նման ո՛չ վարպետ էր փորագրութեան մէջ եւ ո՛չ ալ ընտիր զծածկել մը ունեցեր է: Այս գրականութիւն երկու կողմի ազանքները եւ առհասարակ բոլոր փորագրութեանները շատ ու շատ հեռու են գրականութիւն սկզբնական վարպետին բարձր փայտափորագրական կարողութիւնը ունենալէ:

Գրականութիւն նախնական մասը, բուն մարմնակողմը, որ գլխատեղն ու ոտնահատումը մասն է, փորագրութեան է խիտ գլխատեղ փորագրելէ մը: Գծարուեստին շարժողութիւնը կատարումը է մեծ ճաշակով եւ պարզութեամբ: Գրականութիւն վերնամասին խաչը իր թեւերուն ա՛կիւններուն վարդակներով կը պատկանի խաչերու հրեշտակեան ոճին: Ուրախութեամբ այս վարդակները յետոյ վերածուցանալ ետաբըլթակ ոճաւորումներու: Ակներու է նմանութիւնը Դուինի պեղումներուն մէջ գրաւորած քարէ եւ իոնիական արծաթ խաչերու ոմանց՝ այս գրականութիւն խաչին հետ(3):

Ուրախ տակ զետեղումը եւ խոյսկողագործ սիւներով երեք կամարներ: Սակաւն այս կամարները կամ խոյսկները, որոնք պատուհաններ չեն, զօրւար թէ շաւղողութեան ըլլան խաչին տակ անտեղի կերպով պարզ մշակու համար: Պէտք է նշանակել որ ատոնք ժամանակին ունեցած են մանրաքանդակ կերպարներ, սուրբեր

կամ առաքեալներ, որոնք ժամանակին այս կամ ա՛յն պատճառաւ գէշ կերպով մնացած ըլլալով, նորոգութեան ատեն յարողը տալած հանած է:

Վերջապէս գրականութիւն վարի մասը ունի նաւոր, հաւասարաթեւ մանր խաչերու շարք մը, որուն նման մեր արուեստին մէջ ալ ուր ալ կարելի է հանդիպել, որ կ'ամբողջացէ այս արժեքաւոր հնադարեան գրականութիւն նախնական արուեստը: Այս գրականութիւն հետեւի մասը, կողմը, կարելի է յիշատել իննեորդ դարու վերջի կամ աւելի լատ 10-րդ դարու առաջին կեսի ստեղծագործութիւն: Ասկա կ'ըսենք գլխատեղայն յենելով փորագրութեան հնաճառ խաչին եւ փայտափորագրութեան ընդհանուր կերպին վրայ:

Յիշենք որ այս գրականութիւն վարի մասի մանր խաչագործ զծարուեստը օրինակ, մենք կը գտնենք Եղիշարդի մէկ խաչքարին վրայ իբր գոտեղագործ: Սակաւն ին, որ շատ աւելի շահեկան է սա է՝ որ նոյն այս մանր խաչածնով զծածկելին կը հանդիպենք նաեւ Իտալիոյ Միլան քաղաքի Սուրբ Ամբրոսիոս եկեղեցւոյ մէկ գրան իբր գոտեղագործ: Արդարեւ զարմանալի գոգադիպութիւն նման բարդ զծածկել մը այսպէս երկու հեռաւոր վայրերու մէջ գտնուելը: Այժմ Երեւանի Թանգարանը գտնուող այս գրականութիւն սակաւն հնութեամբ առաջնութիւնը կը պահէ:

Հնագոյն Թուականով գրականութիւն մը ալ հասած է մեղի, որ նոյնպէս Երեւանի Պետական Պատմական Թանգարանը կը պահուի այժմ, իբր թիւ 73, զոր մենք հոս կը ներկայացնենք երկու կողմի նկարներով (թիւ 11 եւ 12): Այս գրականութիւն մասին խոսած են ռբիշեք(4): Հոս կրկին յիշեմ որ մեծապէս երախտապարտ եմ Երեւանի Թանգարանին:

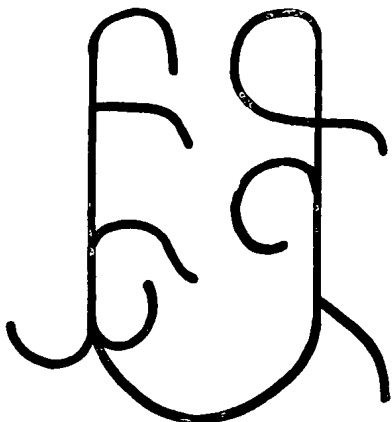
(4) Արքեպիսկոպոս Լաւրենտիան: Տիկն Վ. Ա. Արքեպիսկոպոս: Նկար թիւ 99, ուր գրականութիւն վայր շրջած է եւ քաղական 1273 ճշմանկում, Շիփոքերեան արքեպիսկոպոս: Տիկն Բ. Արքեպիսկոպոս: Մոսկովի զարծ, Ապր 34 եւ յիշատակութիւն է: 207, ուր քաղական շրջած, այսինքն 1161 կարգացեր է սխալմամբ:

(3) Գրեթէ Գաղաթը եւ Նրա Պեղումները: Կար Գաղաթարեան: Երեւան, 1962: Օրինակ՝ նկար 135, նկար 150:

տնօրէնութեան, որ ազնուօրէն ինծի տրամադրեց Թանգարանին չորս զբաղակալներուն յաջող նկարները եւ Թոյլատրեց որ հրատարակեմ:

Այս զբաղակալը հարուստ է արձանագրութիւններով: Նախ եւ առաջ զբաղակալին վերնամասին ստորին գօտիին վրայ (նկար Թիւ 11) որոշ կը կարգացուի «Թ Վ Ի Ն Զ. (ա-յոց)» եւ կը շարունակուի զբաղակալին միւս երեսին նոյն տեղը «Ո:Ժ:Գ:» Ասիկա կը հաստատուի Գրիստոսի 1164 թուականին: Վերջի Գ.ը սակայն աշխատէ մը փորագրուած է որ կարելի է կարգաւ եւ Գ.ի:

Թիւ 11 ձկարի գրակալին փակագիրը՝
ՏԵՐ ԳԱՐԻԻԷԼ:

միացեալ Ե. մը: Արդեօ՞ք արձանագրութիւնը ըսել կ'ուզէ որ զբաղակալը փորագրուեցաւ 1164 եւ 1166 թուականներուն միջին, 1164 գործին սկիզբը ըլլալով եւ 1166 դրակալին աւարտելը:

Գրակալին ստորին մասին վերի եզրեալ գօտիին ունի (Թիւ 11) նախ բարդ փակագրութիւն մը, որմէ վերջ կու դայ «Յ Ի Շ (է) Յ (է) Գ Ի Գ (րիստոս)»: Ուրեմն փակագիրը անուշ մըն է, որուն ձեւը կու տամ այստեղ (գծածեալ նկար): Փակագիրը բարդ է եւ որոշ ունի ՏԵՐ. միացեալը գուցէ ըլլայ ԳԱՐԻԻԷԼ: Գրակալին միւս կողմը (Թիւ 12) նոյն տեղւոյն վրայ կը տեսնուի որոշ երեք զխառա՞՞ զբաղակալին բուն փոր-

րագրութեան տեսէն փորագրելէն փորագրուած Ս Ր Տ:

Նկար 11-ին մէջ զբաղակալին ստորին մասին կայ նաեւ մանր բոլորդիւր յիշատակութիւն մը գօտիին եւ կեդրոնական դծածեալին միջեւ սեղմուած, որ կը կարգացուի. «Եիշատակ է ի դուռն» եւ կը շարունակուի քիչ մը անդին, կամարածեալ, զբաղակալին ոտքին. «Առ(ա)ք(ե)լ(ո)ց» որ անտարակոյս զբաղակալին տեսն մը գտնուած եկեղեցին է:

Գրակալին զարդածեւերը առնուած են մեր քարէ զարդաքանդակներու եւ խաչքարերու ճոխ արուեստէն: Հնչուութեամբ կարելի է այս գծածեւերուն հանդիպիլ ԺԲ. դարու խաչքարերու եւ քարէ զարդաքանդակներու մեր դանձերուն մէջ: Փայտափորագրութիւնը եղած է խիստ վարժ ու յովող, մեծապէս վարպետ փայտափորագրիչ: Գծածեւերը վարպետութեամբ փորագրուած կը գտնենք օրինակ Հաղարատի քանդակներուն մէջ կամ գրեթէ հար եւ նման Անիի մէջ խաչքարին վրայ: Սակայն անոնք զործադրել այն նրբութեամբ եւ կատարելութեամբ փայտէ այս զբաղակալին վրայ՝ իրապէս սքանչացում կը պարտադրէ:

Երբորդ զբաղակալն ալ կը գտնուի Երեւանի Պետական Պատմական Թա գարանին մէջ իբր Թիւ 171 (նկար 14 եւ 15): Այս ալ ունի իր նախնական յիշատակարանը, որ կը կարգացուի զբաղակալին վերի մասին ստորին գօտիին վրայ եւ կը շարունակուի զբաղակալին միւս երեսին նոյն տեղին այսպէս. «ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՊԱՐՈՂ ԳՐԻԳՈՐԻՆ ԵՒ ԵՆ (միւս կողմը) ՇԻՆԵԱԼ Է Ի ԹՎԻՆ Զ Վ:Ա:» որ հաստատու է Գրիստոսի 1272ին:

Գրակալին վերնամասէն կտորներ կ'ուն կոտորուած, ինչպէս ոտքի մասէն կարելի է տեսնել՝ մաշած ու կոտորած փոքր մասեր: Այսուհանդերձ բուն մը չի պակսիր զբաղակալին գծածեւերուն շարագրութեան ամբողջութեան: Գրակալը կոշտած է իբր Անուր գրակալ, ուրիշ համապարփ տարուած էր Ղրիմ ու անկէ ալ բերուած Նոր Նախիջևան, վերջապէս բերուելով Երեւան եւ պահպանուելով Պետական Պատմական Թանգարանը:

Գեղարուեստական կերպով նոյնպէս խիստ շահեկան է այս գրականը։ Գրականին վերի մասին երկու երեսներն ալ նոյն գրծագրութիւնը կը ներկայացնեն։ Սազարթախտ ծաղկանոցի մը մէջ ալ ոտքի վեր բռնած, պոչը կորստաբարձ, խորխտ էջ առիւծ մը, քաշելու վրայ։ Ասիկա որոշ կերպով կը յիշեցնէ Անտոյ պարիսպին, կամ Ռուբինեան դրամներուն երբեմն խաչակիր առիւծը։ Առիւծի կոնակի պատուանդանին վրայ վարդեակ մը, բազմաթեթ, որուն նմանին կը հանդիպէ խաչարարու վրայ, ինչպէս նաեւ Հնադարեան արծաթ խաչերու վրայ։ Վարդեակին վեր կը կանգնի, խոշոր, քանդակազարդ, գրեթէ հաւասարաթեւ հայկական խաչ մը, մեր խաչարարը յիշեցնող, թեւերուն անկիւններուն ետաքլթակ վերջաւորութեամբ։ Ուսէջ։ վեր երկհիւղիտ նոններ կը կ'երեւի ծաղկած ու պողպատը։ Անուրանալի է առիւծի կերպարտման մեծ յաղողութիւնը, վեհ ու կե՛դանի տպաւորութեամբ, փորագրուած սքանչելի յորրութեամբ այս փայտափորագրիչ մեծ մարպետին։ Անուրանալի է գեղարուեստական լարձր ճաշակը եւ զմայելի նրբութիւնը, որով մարտղ գործը թէ՛ շրտագրուած, թէ՛ պատկերացուած եւ թէ՛ շրտագրուած է (5)։

Նմանաձեւ գծագրութեամբ փորագրուած են գրականին վարի մասերը, որոնք եթէ գրականին զուտ հայկական քրիստոնէաշունչ նկարակազմութեամբ վերի մասին միացած չըլլային, եւ արկածով մը րածնուած, օտար գեղարդէտներ պիտի չվարանէին զանոնք Սելճուգ արուեստի գործեր նկատելէ, մահմետական կրօնավարի մը համար չինուած։ Ընթարտութեան հակառակ այս վերագրումը նման պիտի ըլլար ուրիշ վերագրումներու, որոնք համեմատ մեծարժէք հայակաղմ եւ հայագործ ճար-

տարակետական, յախճապակեղորձակա, փորագրութեան, քարի, փայտի եւ մետաղի փորագրութեան յիշատակարաններ աւարտանչ կերպով կողպատուած եւ իւրացուած են իբր Սելճուգ գործեր։ 1273 թուականէն Անտոյ գրականին դասին դժառնը մենք գործածուած կը գտնենք շատ հարգատօրէն Ազշէհիբի (Թուրքիա) Մահմադ իսլամի տապանին փայտափորագրեալ գօտիին մէջ։ 13-րդ դարու այդ գործը կը վերագրուի Ռիւսդէմ պին իսլամի ուն-նէճարին։ Նման գօտի կը հանդիպենք նաեւ փայտափորագրեալ փեղկին վրայ Գուրամիին իպրահիմ Պէյի իմարէդին, որ 12-րդ դարու գործ կը համարուի, եւ կամ թէ Գոնիայի Պէյ Հագիմի մզկիթին գօտիին, Յիշեցնենք որ իմարէդին եւ մզկիթին փայտափորագրութիւնները ո՛չ թուական ունին, ո՛չ յիշատակութիւն, եւ ո՛չ ալ փայտափորագրողները իրենց գործին վրայ գրենք հանչնող ստորագրութիւն թողուցած են։

Գանի որ Սելճուգ արուեստի մասին աւնարկեցինք վերը, աւելորդ չեմ սեպեր յիշեցնել որ Սելճուգներէ մնացած բարձր գրականներ չկան, եւ ինչ որ հասած է մեզի՝ ցած գրականներ են, նոստած վիճակի մէջ գործածուելու համար պատրաստուած։ Աստեղմէ հատ մը Պուլտոյ Զիլիլ Բէօշլիլ թանգարանը 1246-1260 թուականներուն մէջ չինուած կը նկատուի։ Ուրիշ մը, Գոնիայի Թանգարանին թիւ 375ը, լոկ 13-րդ դար նշանակուած է։ Նոյն թանգարանին թիւ 374ը 1279-80 թուականը կը կրէ։ Այս վերջինին բացուող մասը ուր Գորանը կը գրուէր բայ պահելով կարգալու համար, զարդարուած էր ներկայեւտով (լաքէր) եւ գեղեցիկօրէն ծաղկուած։ Յայտնի չէ ի՞նչ թէ բարձր հայկական գրականներն ալ ունէին ներսէն որեւէ ծաղկում կամ ներկայեւտով զարդարանք։ Ոչ ալ ծածօթ է թէ հայկական գրականներուն արտաքին մասի փորագրութիւնները երբեք ծածկուած էին ոսկէթիթեղով կամ ոսկէ ներկով։

Զորորոյ դրակալ մը՝ նոյն երեսակի Թանգարանին՝ վերնամասով հարեւման է թիւ 171 գրականին (հոս իբր երրորդ հեր-

(5) Գրականին մասին կը խօսի Յովսէփեան Սըրբազան իր «Նադրակներ»-ը։ Ա. Խատրի էջ 181-ին մէջ։ Ակարմիրը՝ 63 ու 64։ Տես նաեւ Տիլիմ Աշրախմամի յիշեալ գործը, Ակար 44։ Իսկ Բ. Աւաքեանն իր գործին մէջ միայն կը յիշէ։

կայացուած: Նկար 14 եւ 15) ։ Կաճ մանրու-
մասնութիւններ որոնք սակայն կը տարբե-
րին գրակալին երկու երեսները թիւ 171ի
վերի երկու երեսներէն ։ Օրինակ, առիւծ-
ները չորրորդ գրակալին երկու երեսներուն
վրայ ալ նոյն ուղղութեամբ կը յառաջա-
նան, դիտողին աջէն դէպի ձախ ։ Խաչին վե-
րեւ երկնզի ծաղկող եւ պտուղաւոր նոնեւ-
նիին տեղ ծաղկէստեր ունինք միայն ։ Գա-
լով ստորին մասին, թիւ 17 նկարը ցոյց կու-
տայ որ եթէ ոչ գօտին, սակայն մէջտեղի
մասը 1272 թուին (թիւ 171) գրակալին
ճիշդ նման է ։ Իսկ միւս երեսը (Նկար Թիւ
16) գօտի շուրհ եւ դաշտը բոլորովին տար-
բեր գծագրութեամբ մը զարդափորագրուած
է ։

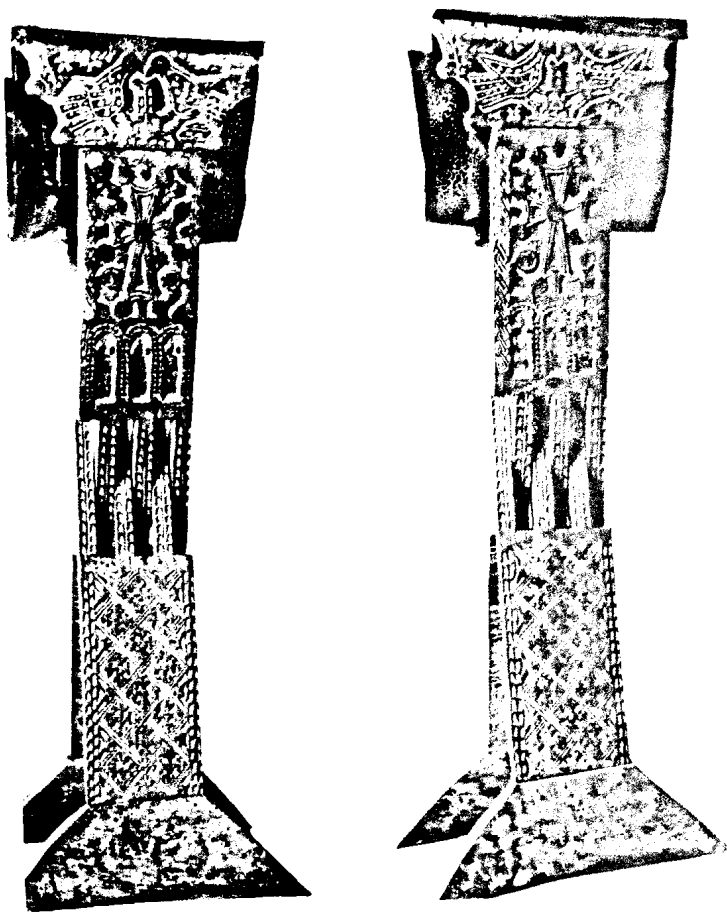
Ինչպէս որ թիւ 16 նկարն ալ ցոյց կու-
տայ, գրակալին վերի մասին ստորին գօ-
տին եւ մարի մասին վերին գօտին կը պա-
րունակեն փորագրեալ յիշատակարան մը
երկաթադիր, որ սապէս կը կարդամ ։ Վերի
գօտի. «ԱՐՈՒԹԻ ՈՐԴԻ ՏԻԻՐԻԿԷՐ» ։ Վարի
գօտի. «ԱԻՆՏԻԲԻ ՅԵՇԱՏԱԿ Է Սուրբ ԿԼ-
ԻԱՊԵՏԻ» ։ Վերջին բառը գրեթէ փակա-
գիր ։ Յիշատակարանը չէ շարունակուած,
որովհետեւ գրակալին յաջորդ երեսին վերի
մասին ստորին գօտին մասնաւորաբար բաց
թողուած տեղւոյն վրայ փորագրութիւն
չկայ, բացի ուրիշէ մը փորագրուած դիժ
մը եւ Մ Ի խորափոր միադիժ տառերէն ։

Յիշատակարանին ՏԻԻՐԻԿԷՐ կը չէա
նակէ ատաղձագոծ կամ ելուծ ։ Ուրեմն
այս գրակալը գործն է Արուծի կամ Յարու-
թիւնի որդի Հիւսէ Աւետիքի, որ գրակալը
չինած է յիշատակ իրեն Սուրբ Կարապետի
եկեղեցւոյն համար, Դժբախտաբար Սր.
Կարապետին ուրտեղի եկեղեցի ըլլալը չի
յիշուիր եւ ոչ ալ շինութեան թուականը
տրուած է՝ անտարակոյս չամբողջացուած
յիշատակարանին պատճառաւ ։ Եւ որովհե-
տեւ գրակալը իր պատկերագրութեամբ օ-
րինակութիւն մըն է, մենք չենք կրնար թի-
ւական նշանակել փորագրագրողները առաջ-
նորդ ունենալով ։ Եթէ իրաւ է որ գրակալիս
նախագաղափարը, այսինքն 1272 թուակա-

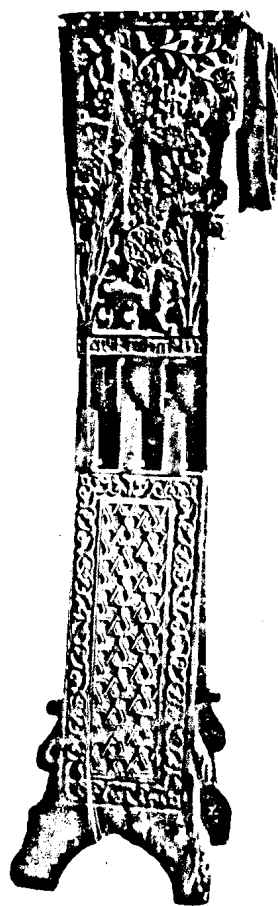
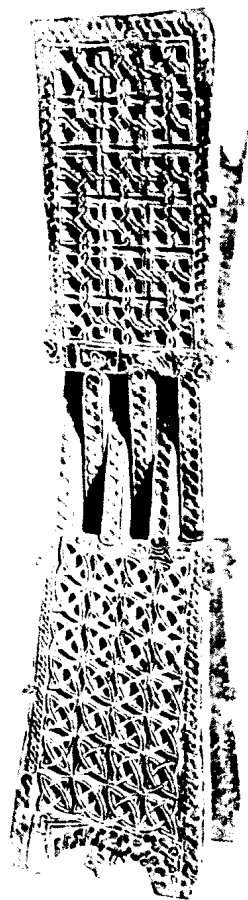
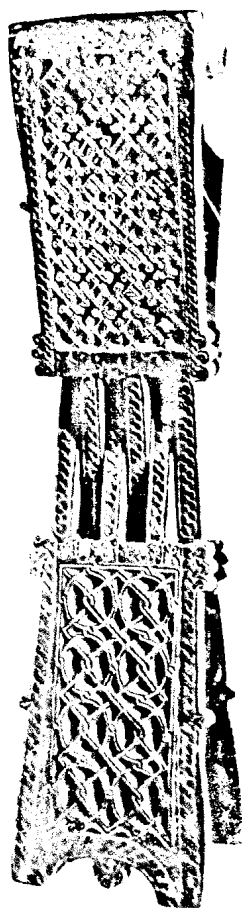
նով օրինակը, Ղրիմ կը գտնուէր մինչեւ
ԺԼ. դարուն Նոր Նախիջևանի գաղթը, հա-
ւանական պէտք է նկատել որ գրակալը Ղր-
իմի մէջ փորագրուած է իր 1272ի նախօր-
նակէն, դուցէ 15րդ դարուն, որուն ընթաց-
քին անանկալ պատճառով մը յիշատակա-
րանը չէ ամբողջացուած ։ Ամէն պարագայի
սակ Յարութիւնի որդի Հիւսէ Աւետիք
վարպետ փորագրող մըն է ։

Ինչի ծանօթ Հինգերորդ գրակալը, որ
առաջին անգամ Հոս կը ներկայացուի, կը
գտնուի Սր. Յակոբայ մեր վանքին մէջ
(Նկար 18 եւ 19) ։ Այս գրակալը որ աւել
ուշ ժամանակուած, դործ է, ունի սա յիշա-
տակարանը. «ՅԵՇԱՏԱԿ Է ՍԱ ՏԻՐ ՅԱԿՈՒ-
ԲԻՆ ՅԵՐՈՒՄԱԿԷՄ Ի ԴՈՒՌԻՆ Սուրբ Յա-
կոբին» ։ Միւս կողմը. «ԿԱԶՄԵՑԱԼ ԲՐԱՎ-
ԿԱԼՍ 25ԵՌԱՐԷ ՅԱԿՈԲ ԱՐԵՂԻՆ, ԹՎԻՆ
ՌԼԱ (1582)» ։ բոլորքով մենք բացած ենք
ազգութիւնները ։

Յակոբ Արեղայ որ վարպետ փայտափո-
րագրող մըն է, մեծ յաջողութեամբ կատա-
րած է փորագրութիւնը ։ Գծագրութեան
ոճը նման է մեր քարաքանդակներուն, եւ
վերի մասը խաչաձեւ՝ որ շահեկան է, չի
նմանիր մեր քարաքանդակ խաչքարերուն ։
Գրակալին երկու երեսներն ալ Հարեւմաճ
են իրարու մանրամասնութեանց թեթեւ
տարբերութեամբ որ կարելի է նշմարել լոկ
գրակալին ոտքին վարդեակներուն դժաւ-
րութեան փորագրութեան մէջ ։ Այս գրա-
կալը որ լաւ պահուած միմայի մը ունի վա-
նքին ղանձարանին մէջ, կարելի է դասել մեր
փայտափորագրական արուեստի յաջող եւ
ընտիր գործերէն մին, որ նոյն ստան մեզ
կ'ապահովցնէ ԺՁ. դարուն վերջը ընտիր
փայտափորագրիչ վարպետներու դեռ գո-
յութիւն ունենալը Հայոց մէջ ։ Վարպետ-
ներ, որոնք մեծ կարողութիւն են փորձա-
ռութիւն ունէին, եւ որոնք անտարակոյս
չառ ուրիշ գործեր ալ արտադրած ըլլալու
էին այս գրակալին աշխատութեան բարձ-
րութեան հասնելէ առաջ եւ ապահովաբար
այս գրակալը չէր իրենց վերջին գործը ։

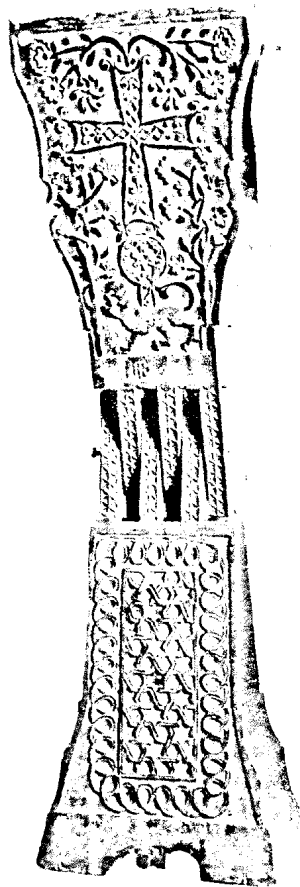
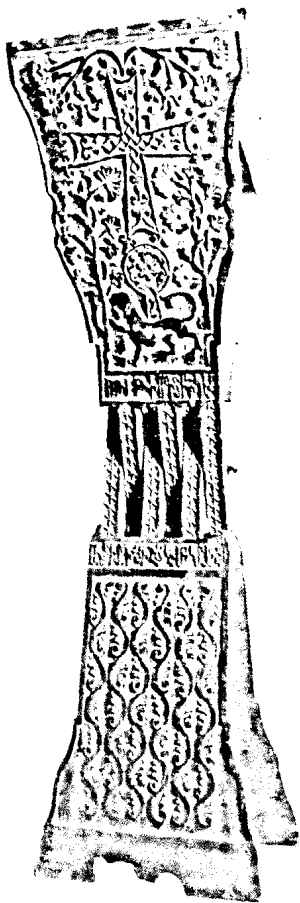

Թիւ 9, 10. Գրական: Կրեւանի Պետ. Պատ. Թանգ.:

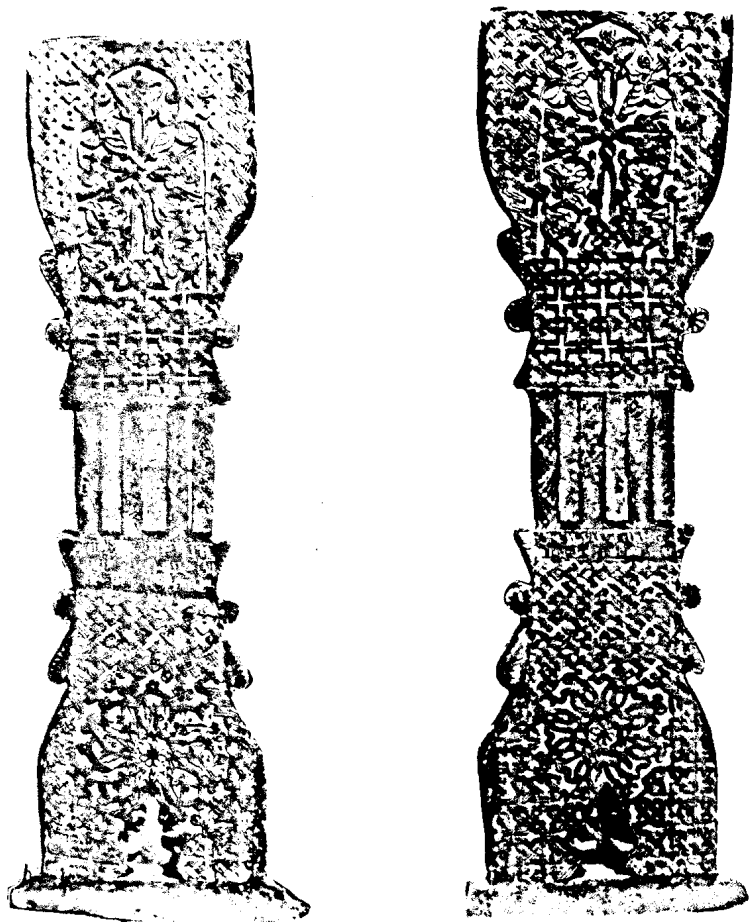
Թիւ 11, 12. Գրական 1164 թ.: Երեւանի Պետ. Պատ. Թանգ. թ. 73:

Թիւ 14, 15. Գրական 1272 թ.: Երեւանի Պետ. Պատ. Թանգ. թ. 73:

Թիւ 16, 17. Գրական: Երեւանի Պետ. Պատ. Թանգ.:

1 Պետ. Պատ. Թանգ. ք. 171:

Թիւ 18, 19. Գրական 1582 թ.: Նրուազէմի Ս. Յակոբեանց վանք:

սովակյան դժբախտաբար այս միայն հասեր է մեղի:

Հայ վարպետներէ փորագրեալ զբաղակներու այս շարքը Ժ. զարէն մինչեւ 1582 ջրոյց կու տայ ինքնուրոյն շտապարակ կազմութիւն եւ իրարմէ անկախ, թէեւ ոչ ոք կրնայ կասկածիլ որ անք հայկական չլլան: Ամբողջ զբաղակը միակտոր փայտէ չինուած է մեծ փարպետութեամբ: Ի՞նչ ծանօթ բոլոր գրականներուն ծխի մատներն ալ կը բաղկանան փեց մատներէ, որոնց առանցքը երկաթէ ցող մըն է: Հայ զբաղակները յինուածքի առանձնայատկութիւն մը չունին Մերձաւոր Արեւելքի ուրիշ զբաղակներու հետ բաղդատմամբ, խցի անկէ որ սողուի են: Անշուշտ պէտք է որ խամով պրպտուին մեր մանրանկարեալ գրչադիտները, որոնց մէջ կան նկարուած զբաղակներ: Մլբէի Աւետարանին մէջ անոնք ազիւ մարմարայն են եւ գլխովին կը տարբերին այս գրականներէն:

Հոս ներկայացուած գրականները եկեղեցիներու մէջ դործածուելու յատուկ բարձր գրականներ են, որոնց առջեւ կանգնած պէտք էր կարգալ: Առհասարակ գրականներ սովորական են մեր եկեղեցիներուն մէջ. սակայն փերիններուն նման ընտիր փորագրուած արուեստի գործեր չկան կամ չեն մնացած դժբախտաբար: Գրականներու կը հանդիպինք մեր ճոխ եւ անզուգական մանրանկարչական հարստութեան մէջ: Սակայն ատիկա մեր նպատակէն դուրս կը մնայ, չանի որ մեծ կ'ուզենք լոկ հայկական փորագրագրեալ գրականներ նկատի առնել: Հոս: Այս եկեղեցական գրականներէն զուտ անտարակոյս եղած լլլալու էին նաեւ ցածրիկ գրականներ ալ, որո՞ք կը պործածուէին ընթերցողէն՝ նստած փնտրի մէջ: Ինչո՞ր կրնային թէ՛ եկեղեցական եւ թէ՛ աշխարհական գրականներ լլլալ: Դժբախտութիւնը հոն է որ ասոնցմէ ոչ իսկ հատ մը հասած է

մեղի, կամ դոնէ ծանօթ չէ դեռ:

Գրականներէն զատ մեղի հասած են եկեղեցական ուրիշ կարասիներ, օրինակ զահեբ: Նպատակ ունենալով հնազոյն փայտափորագրեալ իրերով զբաղիլ հոս, մենք զանց ըրինք աթոռներով կամ զահեբով րօբաղիլ, զանոնք ընդհանրապէս աւելի նոր զարեբու գործեր նկատելով: Նոյնը նաեւ փայտափորագրեալ եկեղեցական ուրիշ կարասիներու եւ կազմածներու մասին: Փայտափորագրեալ հայկական խոյակներ, գրականներ եւ դռներ, որոնց մասին անմիջապէս պիտի խօսինք, եւ որոնք արուեստի եւ արհեստի հոյակապ նմոյշներ են որ մեղի հասած են, մեր մտքէն բոլորովին կը սրբեն որեւէ կասկած թէ Հայ փայտափորագրողները կարող չէին արտագրելու փայտակերտ բազմաթիւ գեղարուեստական սքանչելի ուրիշ գործեր՝ որոնք գրախոտաբար մեղի չեն հասներ: Երեւանի Պետական Պատմական Թանգարանը գովելիօրէն սկսեք է հաւաքել փայտակերտ անայնական իրեր ու կարասիներ, որոնք հնութեան եւ արուեստի գործի գործը կը կրեն: Եւրոպիոյ տպածոյ վարագոյրներուն կազապարճերուն փայտափորագրական բարձր արուեստը կընանք օրինակ բռնել թէ հայկական փայտափորագրական արուեստը շատ աւելի հեռու կը տարածուէր խոյակներու, գրականներու եւ դռներու բարձրորակ գործերէն: Ձեռագիրներու կաշեգատ փայտեայ կողքերը անգամ մեղի կը վկայեն որ հին դարերուն Հայ հիւանդ կրնային մեծ խնամով նուրբ տախտակներ կտրել իրենց նախնական գործիքներով, զանոնք գրչադիտներու կազմերուն համար պատրաստելով:

Եկեղեցիներու եւ հաւաքածոներու մէջ տեսած եմ փայտակերտ նուրբ եւ քնարի թռչուններ (աղաւնի), տուփեր եւ տփիկներ, որոնք նոյնպէս անուրանալի վկաներ են Հայ վարպետներու մեծ կարողութեան:

ՄԻ ԱՆՅԱՅՏ ՏԱՂԱԲԱՆ

6.

Կրօնական տաղեր

Տաղարան Դանիէլի ձեռագիր ժառանգ-
ներում կրօնական նիւթերը ընչ տեղ են զը-
րաւում: Նա յօրինել է միայն մի-երկու տա-
ղեր, որոնցից մէկը նուիրել է Յիսուսի պա-
տանկութեան շրջանի կեանքին, այսպիսի
բնորոշ տողերով. «Յիսուս ներկարարի ժոռ
աշակերտ, որ թելեր կը ներկեն»: Այնտեղ
Դանիէլը գծել է Յիսուսի հրաշագործու-
թեան մի պատկերը, բոլորովին նոր ձեւա-
կերպով եւ հետաքրքիր բովանդակու-
թեամբ: Այդ տեսակէտից էլ արժանի է ու-
շադրութեան: Ահա տաղի կառուցուածքը.

Երբ տգտիկ էր Տէրն մեր Յիսուս,
Միշտ գործերից մա կը տար խոյս.
Երբէք բամի մա չունէր յոյս,
Բամից փախչում, սամիցն էր դուրս:

Մին օր մայրն սանց մըրան.
«Քաղաք որդի՛, մնորից ծորան,
Հէ՛ր եւ ընկել խալիի բերան,
Մտնի աչքերը, ինչպէս գերան:

Արի բնդի դնեմ գործի.
Մի ծամամակ այդպէս փորձի.
Խօսք ու զրուց դու մի վերցրի,
Այս մարդկանց ձեռքից պոծի»:

Տարաւ յամենց ներկաբարին.
«Տղչս բնդ մօտ այս մի տարին
Ընդունէ: Անց՝ Բարիմն»,
Յօժար սրտով Յիսուսին առին:

Մայրամ մայրը վերադարձաւ,
Համզիստ քրտով ուրախացաւ,
Որ պարագլուխը վերջացաւ,
Իր Յիսուսը գործի անցաւ:

Ներկարարը թելեր կը ներկէր,
Որ իր չափը վարդեան շիկէր,
Բայց երբեմն կը ճգնէր
Ու մուշտարուց երես կը բռնէր:

Գանգի մա շատ բարկացաւ էր,
Մուշտարէ՛մն կը խոցոտէր.
Յիսուս խոհեմ կ'ատէր. «Իմ տէր,
Վատ մի՛ վարվէք», կը խրատէր:

Վարդեան էր մի աչքանի.
Ջօր եւ գիշեր մասած էր բամի.
Վա՛յ այն աշակերտին, որ բամ չամի,
Ամսի՛րապէս հագին կը համի:

Այսպէս մի վախտ կ'աշակերտէր,
Աւատեանմ գործի կ'երթար.
Թէ պատահեմ մին օր չէրէրէր,
Մեծ-մեծ խոտեր գլխին բրբէր:

Մին օր վարդեան ուշացաւ,
Ողջ ծամամակն լրացաւ.
Յիսուս գործիցն զըզկնցաւ,
Թելերն ողջ խուսիւն լցաւ:

Գաղափարն Յիսուս փոխեց,
Թելերն ողջ խուսիւն կոխեց
Կրակն տակն համան քաղեց
Ու քելերն ձեռքով շոյեց:

Յամկարծ մին էլ վարդեան եկաւ,
Նրբոր տեսաւ, սիրտը բեկաւ.
Արարմունքը դուրս չեկաւ,
Ու լացիցը սիրտը խոցվաւ:

—Ի՞նչ ես արել դու, ամիրաւ,
Էլ չեմ ուզում քեզի քնաւ.
Էս ի՞նչ ցաւ էր, ինձի եկաւ,
Թելերն ողջ սեւն դրաւ:

Յիսուս սանց. «Մի՛ վախենայ,
Թող քելերն տեղն մնայ:
Ի՞նչ գոյն կամէք է, վեր-առ, գնա՛:
Սարվիր գործն ինձից հիմա:

Կամա՞նք կ'ուզես, ա՛ռ քեզ կամամէ,
Ինձի մի՛ կարծել փոքր մի մամէ:

Առ քեկերդ ամէն ճո լամբ,
Դու խօսեիրիս դիր ճո ակամբ:

Նայս կոյր աշէր քոզ լոյս գայ,
Իմէ գոյմ ուզես, խումբից դուս գայ:
Գործդ ապագայում յոյս կայ,
Ամէն բաներիդ ես կը լինմ վկայ».

Ուստի կոյր աշէր լոյս եկաւ,
Իր ուզածն էլ դուրս եկաւ.
Ու լեզուն էլ վստից սուս եղաւ.
Միւս օրն Յիսուս գործի չեկաւ:

Տաղարանն իր ոտանաւորով լ'զդծում է

մի կարեւոր հանդամանք, որ ամենատաղանդաւոր վարպետն անդամ իր արհեստի կամ արուեստի հատուկեամբ չպէտք է պարծեանայ, որովհետեւ դեռ կատարեալ չէ, իսկ կատարելութեան համար անհրաժեշտ է նորից լուրջ աշխատաւ՝ եւ խոր ուսումնասիրութիւն:

Դանիէլի մեղադիր մատենաների էջերը զարդարող միւս կրօնական ոտանաւորներին նիւթերն անդրադառնում են Յիսուսի կեանքի պատմութեան եւ Աստուածաշնչի բովանդակութեան հիմնական եւ էական կէտերի մասին:

7.

Աշխատաւորակամ

Տաղարանի մեղադիր մատենաների մի-երկու էջերը նուիրուած են աշխատաւոր գիւղացու, Հողագործի, վաստակին: Տաղա-սացը գիտէ, որ աշխիւ սերմնացանն իր ծանր աշխատանքով թէ՛ վաճառականի, թէ՛ արհեստաւորի, թէ՛ խեղճերի եւ թէ՛ բոլոր մարդկանց ճշգրտութեամբ է, նրանց սնունդի համար սրտերում ցորենի ոսկի հատիկներ է ցանում եւ առատ բերքով բոլորին երջանկացնում: Այդ էական յատկանշիով էլ պիտի բացատրել, որ տաղարանն երախտագիտական ջերմ զգացում՝ երով է արտայայտուել Հողի, ցանքի չարքաշ մշակի մասին եւ շատ բարձր է գնահատել նրա աշխատանքը: Ահա տանջուած Հողագործին նուիրած երգիչի գնահատական տողերը.

Յոյսերի ծով, աշխարհի քեզմով,
Պատիւ ու յարգամբ ես, հաղագործ.
Թէ քո մայեմ խղճմտամբով,
Ամէն կեանք ես, հաղագործ:

Ինչքան էլ կամ վաճառակամ,
Արհեստաւորներ պատուական

Ինչ խեղճեր քրտնք էլ քո կամ-
Դու սիրով ես, հաղագործ:

Մի մտածել՝ կը չարչարուես,
Թագաւորներ կը գրաւես.
Գործովդ պարկեշտ ու կեց ես,
Դու ոսկւո համբ ես, հաղագործ:

Դու ճո գործի իշխանն ես,
Ո՛ր մէկից դու կախում չունես.
Բարի սրտով համզօտ մնիս,
Գործի պարծամբ ես, հաղագործ:

Կենդանութեամբ դու ազիրք ես,
Մարդկանց համար սառը չուր ես.
Ողջ աշխարհին սրտով դուր ես,
Տաճար ու վանք ես, հաղագործ:

Որտեղ էլ քո դու ծնուել ես,
Նայմ հողի հետ դու կպուել ես.
Բոլոր գործից առաւել ես,
Թագ օրհներգեմ քեզ, հաղագործ:

Նրիցս երանեալ դու ես,
Մարդկանց փառաւորեալ ես.
Վերստից վկայեալ դու ես,
Օրհնումք քեզ, ազնիւ հաղագործ:

Այլաբանական առակ եր

Տաղարաց Դանիէլը նաեւ առակորիստ է՝ Այդ մասին են վկայում նրա ձեռագիր մատենների էջերը՝ զարդարող այլաբանական առակները։ Ներուժ է, որ նա կարողացել է խոր կերպով ուսումնասիրել է հույական առակագիրներ՝ Լաֆոնտենի եւ Ռուս Ժողովրդի պարծանքը կազմող Կոլլովի, ինչպէս նաեւ հայկական առակագրութեան տաղանդաւոր եւ պայծառ դէմքեր՝ Մխիթար Գոշի, Վարդան Այգեկցու եւ Աթաբէկ Խնկոյանի առակները, որոնց ուսեղ տպագրութեան տակ գրել է մի քանի առակներ՝ որոնց մէջ մարդկային յատկութիւնների օժտուած կենդանիներն ու բնութեան անշունչ ստարկաները լեզու են աւնում եւ որոշ դադարները արծարծում։ Այնտեղ տարեկան ճննդատութեան է ենթարկում հասարակական կեանքի բացասական որոշ երեւոյթները եւ մարդկանց անմիտ, անփայլ եւ սխալ գործունէութիւնը։ Քննադատում եւ պիտարակում է նաեւ գոյութիւն ունեցող անարդարութիւնները, ճշմանն ու բնութիւնը, տիրողների դատաւնութիւնը եւ այլ արատներ ու թերութիւններ։

Իր հիմնական կառուցուածքով հետաքրքիր բովանդակութիւն ունի «Միկներ կոտոշ են շինում» արարողով առակը, ուր միկները ճաղգ ու ցեղով՝ հաւաքում են եւ իրենց դարաւոր թշնամու՝ դաժան կատուների ճանկերից ազատուելու համար խորհուրդ անում։ Անփորձ եւ անհեռատես միկներից մէկն առարկայութիւն է պողեր շինել եւ թշնամի կատուների ղէմ զբարւելիք։ Սուկայն, առանց խորանայու սխալ եւ անմիտ առաջարկի էութեան մէջ, բոլորն էլ ոպեւորւած համաձայնում են եւ շուտով աշխատանքի անցնում։ Նրանք ո՛ր միայն գործնական ծրագիր չեն մշակում, այլեւ խրենց ինքնապաշտպանութեան գործը լաւ եւ լուրջ հիմքերի վրայ չեն դնում։ Ուստի երբ կատուներ երեւում է, կոտոշ շունեցող միկներ իսկայն փախչում են, իսկ պողաւորները զոհնում։ Առակի հիմնական միտքն է թշնամուն յաղթելու կամ որեւէ նպատակ յաջո-

ղութեամբ իրադրծելու համար՝ անհրաժեշտ լուրջ, մտածուած ծրագիր մշակել եւ առանձին պատրաստութիւն տեսնել։ Տաղարանը դատապարտում է շտապուած, անհեռատես գործունէութիւնը։ Առակն ունի ի՛նքնատիպ կառուցուածք, որի բովանդակութեան մասին դադարաւոր տալու համար ձեռագիր տաղարանից այտտեղ ամբողջութեամբ արձանագրում ենք։

Միկները եկամ, արիմ ժողով,
Հաւաքուել եմ ազգ ու ցեղով,
Ինչու համար կտուտ անփռոյ
Մեզի կ'աւտի անուշ համով։

Եկէ՛ք մեմէ էլ բամ հնարեմէ,
Կտուտեմքիմ քակար լարեմէ,
Վիճակն ի՛նչ է այս մեր ազգիմ,
Մեզանցի է՝ ար տկար եմէ։

Ողջ ամէնա եմէ հողից ծնւած,
Ինչու մմամ խեղճ շուարած.
Բարբա՛ս սրտով կ'աւտ մուկը,
Ողջ մեր ազգիմ վայս ու կասած։

Ե՛լ ի՛նչ կասած, ասեց մի մուկ,
Հնաւարուկ է՛ք ամէնով զա՛ւհ.
Ելի՛ է՛ք խեղճ, ասու վայով,
Չորացի է՛ ձեր բերմի քուհ։

Եկէ՛ք մեմէ էլ ազգեր շինեմէ,
Ու քշմամ ղէմք լարվեմէ.
Թէ քնդունէ՛ք իմ առաջարկ,
Ճշմարտութիւնն է, որ մեմէ կ'ըմբէ՛ք։

Միմ ասաւ. «Շուա լաւ ասիր,
Ինչա՛մ լինեմէ կտակիմ ետիր.
Երբոր դաւ այն գիտերի,
Ինչի՛՞ շուտուց մեզի չափք»։

Երբ խորհրդիմ հաւանցիմ,
Ամէն առաւ սղոց, կացիմ,
Կորստեցիմ ամուր փէտեր,
Մի գաղտնի տեղ ժողովեցիմ։

Վստահութեամբ գործն սկսամ.
Հեմ լաւ խելէ էրք իրար տամ.
Տաշտելով պզգր սրում,
Նպատակսիմ ուրախ եմ, որ հոսամ։

Փէտմ եմ տաշում ու տուր կոկուս,
Պինդ ու ամուր գլխներին կապում:
Գործներն էր շատ եռամդով,
Որովհետեւ շատ եմ շտապում:

Միմ էլ յամկարծ, երբ մայցեցիմ,
Վաճաճ մեր գլխինք, բաւակցիմ:
Վատառ՝ն, կատա՛ռմ, եկա՛ւ, եկա՛ւ,
Բուկը մէջը շուտ դրեցիմ:

Անկոտորները ամէնը փախան,
Կտոռո՛ւ ունեցողները ա՛խ ու վա՛խ ան:
Արգելում է իրենց կտոռո՛ւ,
Գործերը ամբողջ ձախան:

Ել չեմ կարձում մոմն ծակը,
Ձաքաքաստի է վառ վիճակը
Այն մկները որ էին կոտորով,
Պատում բռնեց նրանց փառակը:

Կտոռով փախել չլինէր,
Կտոռն ծնակին կ'անէր-
Յայտնի է ձեր ամէնում,
Դրանց վիճակ ի՞նչ կը լինէր:

Կատում տեսա՛ւ՝ ճաքը շատ էր,
Իմէր մեծակ ու մի հատ էր:
Շուտ լուր տուա՛ւ կառվարին,
Իմէր շուրջը կը պտտէր:

Ամմիտ, ամեղք իրենց կամով,
Կապկապվիլ եմ պինդ չվանով:
Ել ինձ գիտի կառվարը,
Կ'ուտենմ իրանց համով-համով:

Այս տաղով տաղարանին, այլաբանորէն
եւ լռելեայն բողոքում է գիւղատէրերի,
կալուածատէրերի ճշման, կեղծումներին,
դաժանութեան ու աղաչութեան դէմ եւ կոչ
անում գիւղացիներին միասնական եւ միա-
սիրտ պայքարով պայտապնդելու: Սակայն,
նրանք պայքարելու համար անկործ եւ ան-
զործնական լինելով՝ շուտով պարտուում
են:

Բայց կայ մի ուշագրաւ երեւոյթ, որ
աշխատաւոր գիւղացիները ժամանակի ըն-
թացում, հետզհետէ դիտակցութեան են
գալիս եւ այլեւ չեն խաբւում կալուածա-
տէրերի կեղծ խոստումներին: Նրանց սըր-
տերում անձող ցատումը տաղարանի Դանիէլի
արտայայտել է Վատուն՝ ջաղացում գրքին՝
խորադիւր առակով, որի բովանդակութիւնը
ներկայացնում է հետեւեալ պատկերը.

Միմ օր կատում մի սխալ արեց,
Մուկ արտաւ ճամբան ճարեց-
Մի բաղացում գրքմ(1) եղաւ,
Եւրմ այնտեղ գլո՛ւ արեց:

Իրբեւ որ է ալիւրի ավել,
Մի ջրաղացում արձակ ու վիլ(2).
Ջրաղացն էր հեռաւ գիւղից,
Անօթի անց վեր է ընկիլ:

Մկները կործենմ գրքն է ընկած,
Ու վերէն էլ ալիւր անած.
Փռաքաքախ ալիւրանով,
Այգպիւրի էր դարան մտած:

Երբոր մկները տեսան կատունիմ,
Ափսոսացիմ իրանց պատուիմ:
Մեզի ինչեւ գիտի ամբոյշ,
Եղիմ դարան բազի վերսկիմ:

Ասիմ. «է՛յ, ամամօք կատաւ,
Ագէր ըմես ճգմաւոր դաւ:
Ձեռ փոխելու ճո բնութիւմ,
Հիմա կը տառ առաւ տատակն դաւ:

Կամ քէ ըմում քրաղացի առկոտ,
Իգիդ կայի ետեւն ու հաւկոտ.
Որեւմ ցցես աչից մեղի,
Ուզում ես լինես մեղմով կուշու:

Թէ տակում ես, քէն առնած,
Պտտելու չեմք մեմք այս բաղաց.
Ինչեւ տեսնեմք ճեղ պէս մի բան,
Ձեմք շարժելու, ինչեւ էլ եմք սոված»:

Այս առակի բարոյախօսութեան հաւան
միտքն է թշնամուն՝ լաւ ճանաչել, նրա գա-
ւերից շատ զգուշ լինել ու խաբուել:

Տաղարան՝ առակի նիւթ է դարձրել
նաեւ խորամանկ, խաբեբայ եւ ճարպիկ աղ-
ւէսի կեանքի մի էջը եւ ներկայմիտ գայլի
դաժանութիւնը: Նա օգտուելով ժողովրդի
մէջ տարածուած եւ գրական ձեւաւորում
ստացած գրոյցներից՝ գրել է «Աղվէսի
դռնէջը թղին չհասաւ, սոսեց՝ խակ է» խո-
րադրով առանաւորը, որ իր հիմնական կա-
ռուցութեամբով ձեղ յիշեցնում է «Աղուէսին

(1) Գտած կամ ոչխարի մի կտոր կաշի, որ
ջրաղացում ալիւրի աւել է, կատուն ալիւրի աւելի
գրքին նման, անշունչ ընկնում է ջրաղացում, որ
մկներին բռնի:

(2) Վիւր-պարապ, անփորձ:

և և խաղողինն նուիրուած ոտանաւորը: Տա-
ղարան Դանիէլ: Իր առակը յօրինել է նոր
բովանդակութեամբ, երանգաւորումներով
և և ինքնատիպ ոճով: Այդ տեսակէտից էլ ա-
ռակը Հետաքրքրական է և և ներկայացնում
է Հետեւեալ պատկերը.

Ազկէնը համգիպցե քզի ծառիմ,
Տեսու քզերը լու, կայտառ էիմ.
Ինչ ցաֆցոնց՝ դունչը չեստու,
Շատ վատտակած, ճտսց քարիմ.

Ասեց՝ Աստուած, սա էլ բա՞ն է,
Բայս էլ կարն, ծառն երկամ է,
Լեզու էլ չունի, որ աղայեմ,
Գուցէ խնդիրքս տկամէ:

Ջաղը պէտք է լեզու ունեցողի հետ
Գոմեայ խոսես հետը մի կէտ.
Հայ է, հա է, չէն իմեմու,
Թէ որ չի լին, շուտ հա դառնաս:

Պողմերն է ծառի ծերիմ,
Կ'ասի. էլ տա՞մ հիւր ընկերիմ.
Լեզու չունի, չի հասկանայ,
Որքան էլ ես լինեմ գերիմ:

Գայլն յամկարծ կ'կու իրտն
Ճապկը տալով ու բաց քերտն.
Հասու գայլն. Վարդով ազկէ՛ս,
Ինչո՞ւ ճտսես քարի վերան:

— Պարտիւթ էս շուտուսու,
Այտեղ տեսայ համգիստ ու դուր
Կ'ազի ուտել ծառի պողից,
Տեսայ ողջ ամբնին ծառ:

Վաղին ուտե՛ք, ասաց գայլն,
Որ աչքերը ճրագ կը փայլին.
Գլուխը մի շարժես գայլը,
Թողին տեղից, հայդէ՛ք ելին:

Ժողովրդական բանահիւտութեան ոճով
Հիւտուած Հետաքրքիր այլաբանական ա-
ռակներ են՝ «Մըլիւնն ու ձին», «Ձին և
հղը» և «Վէլըտտ մարդը», որոնք իրենց
պարզ բայց սրամիտ բովա՛րդակութեամբ
արժանի են ուշադրութեան:

«Մըլիւնն ու ձին» առակով տաղարանը
Նկարագրում է գաւառում տիրող սովի Հե-
տեւանքով՝ Ժողովրդի, սուսնճտալէս չեա-
ւոր, չուն հետք դասի, տնտեսական խիստ
ծանր դրութիւնը, միաժամանակ քննարկա-

տում է Հարուստների անտարբեր և գա-
տապարտելի վերաբերմունքը նման ողբեր-
գական օրերում, որ չէ՛: օգնում խեղճերին,
աղքատներին.

Բայց ո՞ր է այն հարուստ, ումնոր մարդը,
— Լա միշտ կը ճայի ագաւանիւն դաղ:

Այժմ առաջ բերենք այլաբանական ա-
ռակի ամբողջական պատկերը.

Սով է ընկել մրբեմստամ,
Էլ չէր ճարվում հատիկ մէկ դամ.
Մայսրվել իմ, քէ ինչ տնիմ,
Թէ ոնց տեսել վիճակի գամ:

Այսպիսի առկ, այսպիսի տե,
Կ'ընեն հազարով սովաման.
Գնացին իրենց քաղաքը,
Թէ ի՞նչ դրութիւն է, Տէ՛ր մեր արքայ:

Կոտորվում են սովից, քարվում,
Բիւր ու հազար մասով քվում
Շատ շատերը քշառ ընկած.
Մնացեալներն ճուղի ծղում:

Արքայ հա դու, մի ճար արա՛,
Ի հարկէ կայ ցաւին չարա.
Էլ չունեմք մեմք սեր, տիրակամ,
Մնացել ենք մեմք բիշարա:

Արքան ասց. լիլի համբերէք,
Էլ ինչ անեմք, դուք քիչ կերէք.
Ի հարկէ, որ կը մտածեմ,
Ձե՞ք որ դուք էլ իմ ընկեր էք:

Ուտ տեղից մրբիւն արքան
Արտասունքը մէջը ակամ.
Թէ ի՞նչ անէր այս տե օրին,
Ժողովուրդն իմ քշառաւակամ:

Արքան գնաց մի ախոռում,
Մի ձի խրիմջալով էր ուտում:
Ասց. Վարդու, ո՞վ ձի այդտե՛ք,
Ու աչքերից արտասումք էր կարում:

Ասց. Վե՛մք կայ, մրբիւն այսպէր,
Ե՛կ ասաց, համեցէ՛ք վեր,
Առա՛ իմնի դարդու ի՞նչ է,
Առա՛ գաղտնի քա վիշտ ու ցավեր:

Վարդու մեծ է, ով աղմու ձի,
Մարդ չպիտի ցաւը կեղծի.
Կտարովցին իմ ժողովուրդ,
Ձեր շնորհքը ցոյց տաւ իմնի:

Այդ քն քաժիմ գարուցը
Պարտք տուր մեզի այդ քարուցը-
Շառա չէ, միմ անգամվամ մի կեր,
Կը հատուցամվի յետ տարուցը:

Կատարվում են իմ ժողովուրդ,
Քանգի ճանա է, սատարի ցարա-
Սոսմ էլ մրանց ճեղմ է արել,
Պարտքի եմ եկել ես քն դառնը:

— Այ ամաշէն, խոսք չունեմ,
Շառա մեծ բան չէ, ես կ'ընդունեմ.
Սա էմբան չէ, կէս լորի չափ,
Տարե՛ք, սա է, ինչ որ ունեմ:

— Բա արամով ի՞նչ կը լինի,
Հագարմերի կեանք կը լինի-
Ես չեմ ուտի, վնաս չունի.
Պե՛վար է ճեզ, պարտք կը լինի:

— Ինչ էս գարիմ ճանալամ բաւ է,
Թէ չհարկեր, տե՛ս, ի՛նչ ցաւ է:
Կը քաւակամայ միմչիւ գարուն,
Շնորհակալ եմ, շատ էլ լաւ է:

Երբ իրաւունք ճիւղ տաւ,
Ճանապարհը շուտ ետ դառաւ,
Լուր տվեց իր ժողովուրդի,
Ամսիչապէս անեց տարաւ:

Պարտք բերեց թա ճիւղը,
Աստուած մեծ է միմչէ էգուցը-
Կերամ ամէն ժողովուրդը
Ու հանգցրուց ասվի բոցը:

Երբոր եկաւ միւս տարիմ,
Աստուած լցուց ամէն բարիմ-
Առատութիւն էլաւ աշխարհ,
Էլ չմնաց սով աշխարհին:

Մրչիւմները ազատութիւն
Հաւաքեցին գարի, ցարեմ.
Ամբարները ողջ լցրեցին,
Կ'աճապարեմ դաշտը մարեմ:

Էնց որ հացը կարգի դրիմ
Թագաւորիմ իմաց արիմ.
Վնէն բանը շատ կարգիմ է,
Հրամայիր, որ դադարիմ:

Անեց. զձիւս պարտքը տվէ
Ու ժողովուրդը ողջ վեր տաւ.
Տվէ՛ք հանգիստ դուք ճիւղ պարտքը,
Խաղաղ օրտով աւ ետ դառե՛ք:

Հաւաքվեցին մրչիւմները,
Գարիմ անած բերամները,
Տանաւ են իրենց պարտքը տաւու,
Արքան քայլում էր հետմերը:

Հագարմերով մրչիւմներ իմ,
Յետ հատուցրիմ պարտքով գարիմ.
Արքան գոհ եղաւ ճիւղը,
Էլ չկէր վեր խնդումներիմ:

Երբ ճիւղ տեսաւ, շատ գարմացաւ,
Մրչիւմների գործն իմացաւ.
Իր տված գարուց կրկնատվել,
Երբ անառի մէջ մայեցաւ:

Պատիկ այժով սար կը շարժեն,
Շառ գովելու արամք արժեն.
Աշխատասէր ու գործունեայ
Ազնիւակերպիմ ինչ լաւ վարժ են:

Երկու կազմից էին շնորհակալ,
Որ իրարուց չին անկալ.
Դառաւ մարեմ մրչեմ արքան,
Գնաց իր տեղ, որտեղ էր եկեալ:

Ձիւս մէ ժաւվա գարիմ,
Քաւեց մարմոց, որ տկար իմ.
Փրկեց սովից մրչիւմներիմ,
Նրանց բիւժ, որ հազար իմ:

Այսպէս է այժմեան մեր ազրած դարը,
Մէկ հարստից կ'ըլմի հագարի մարք-
Բայց ուր է այն հարուստ, ունեւոր մարդը,
Նա միշտ կը մայի ազատներին դառը:

*Այս առակի մէջ առանձնապէս արտա-
յայտութիւն է դուի չբաւոր ժողովուրդի
պարտաճանաչ վերաբերմունքը, աղքատու-
թիւնն ու հաւատարմութիւնը, իսկ հա-
րուստ որտի տէր ունեւորների պակասու-
թիւնը:*

ԱՐԱՄ ԵՐԵՄԵԱՆ

Փեհիկի
(Շար. 5)

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԱՆԹԵՊՅԻ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԸ

(1585 — 1618)

Կիլիկիոյ Յովհաննէս Անթէպցի կաթողիկոսը եղած է ուսումնասէր անձ մը: Ան ստացած է շատ մը ձեռագիրներ, եւ դաստիարակած բազմաթիւ աշակերտներ: Իր ձեռք բերած ձեռագիրներուն մէջ թողած է ընդհանրապէս չահեկան յիշատակարաններ, որոնք լոյս կը սփռեն թէ իր կեանքին եւ թէ ժամանակի պատմական անցքերուն շուրջ: Այդ պատճառաւ օգտակար դատեցինք տալ այստեղ այդ յիշատակարանները, մասնաւորիւ, ուրիշներ հատուածաբար: Դասաւորած ենք ժամանակագրական կարգով:

1.— 1585.— Ժամանակագրութիւն Սամուէի Անեցոյ:

Սրդ ի թուականութեան մերում Ռ.Դ. յէր ի պարծանք սուրբ եկեղեցւոյ ... քաջ բարոնապետս մեր Տէր Աստուածատուր վարդապետս Սեբաստացիս, որ ըստ մաքրափայլ վարուքն եւ բարեբարոյ բնութեան կամացն ցանկացող եղէ ես, յանպիտան եւ յապկար գրիչս, Յովանէս Աքեղայ Սնթրիցիս, ի ծառայութիւնն եւ յաշակերտութիւնն քաջ Հռետորիս, որոյ յամանսն եւ կամաքն բարոնոյս իմոյ աշխատասիրի ձեռարկեալն աւարտեցի զԴաւազանադիրս, տկար եւ փծուն զըշխարհ, յիշատակ ինձ եւ բաղմբերալտ Հոգեւոր ծնաւդիս մերոյ, Տէր Աստուածատուր բարոնոյս, զոր Տէր Աստուած շնորհեցէ զայս մեզ ընդ երկուսիս աւուրս...» — Հ. Յ. Վ. Տաշեան, Յուլիան 2 հոռ. Վիեննայի, 1895, էջ 356:

2.— 1585, Սեբաստիա.— Ժողովածու:

Ա.— Արդ զբեցաւ Պատմագիրքս [Միտայէի Ասորոյ] այս ի թվականին Հայոց Ռ.Դ. ի քաղաքիս Սեբաստիոյ, ձեռամբս մեղապարտ եւ անարհեստ գրիչի Յովանիսիս, ի թագաւորութեանն Սուլթան Մուրատին, ի նեղ եւ ի նուրբ ժամանակիս, զորս բազում մըրիկ յարուցանէր ի վերա քրիստոնէից եւ յիւր ազգին ի տեղիս տեղիս փոխելով, եւ Հարկապահանջութեամբ, եւ այլ բազում վշտաւ կոտիւհարէր զերկիր:

Արդ, երեսանկեալ աղաչեմ զձեզ, որք կարողայք կամ աւրինակէք, յիշեցէք ի մաքրափայլ աղաթս մեր զթափուրս յամենան բարեաց: Իսկ եթէ սղալ կայ խոշորապիւր կամ անխորժ մտաց ձերոց գտցի ի սմա, անմեղադիր լերուք ծառայութեան Նաւատուրիս, զի ի մէջ դառնութեանց զբեցի դասիցի բռնութիւնն եւ չար հրամանն թագաւորին սաստկացեալ էր ի վերա մեր, վասն ծովացեալ մեղաց մերոց: Զի ի յայտ մտի առաքեաց զոմն ի նախարարաց իւրոց, որ եկն ի վերա քրիստոնէից եւ զպար սահման կատարելով ի յերկիրս Սեբաստիոյ Յ (300) մանկուն ժողովաց, եւ արժակեալ ընդ ամենայն տեղիս գնդի: անէր ի վերա քրիստոնէական տոհմից:

Բայց ես եղեկի գրիչս էի ըստ մանկութեանն Հասակիս, երբեմն փախելով կայաք, երբեմն սարսելով: Այսպիսի դառն եւ զժուար տանջանաւք Հառաչանաւք նաւարիցի զգիծս դաս, ի յանապատս Սրբոյն Գէորգա Չաւարմարին, եւ այլ սրբոցս, որ աստ են Հաւաքեալ ի պահպանութիւն Հայոցս եւ ամենայն քրիստոսապաւս սեռի, ի

յառաջնորդութեան Սուրբ Ուխտիս տէր Ալեքսիանոսի հեղահողի վարդապետի, եւ տէր Գրիգոր Նպիակոսոսի, որք են ի սպասաւորութիւն սուրբ մենաստանիս՝ միամիտ եւ ջերմեռանդ սիրով. միմէ վարձաւատոյցն ամենեցուն Բրիստոս միոյն հաւարապատիկ պարգեւեցէ զվարձս պարտեաց Աստուծոյ:

Արդ, երեսանկեայ աղաչեմ զսուրբ ընթերցողդ, զի յիշեցիք ի սուրբ եւ արժանաւոր եւ ի երկնաթիռի աղաւթս ձեր՝ զիս զանպիտան զրիչս եւ զվերոյ զրեպսն իմ, եւ դուք յիշեալ լիջիք ի Բրիստոսէ:

Դարձեալ, յիշեցիք յաղթս ձեր զսպասաւորքս եւ զաշակերտեալ եղբայրքս իմ, զՊայրամ սարկաւազս եւ զՍտեփանոս ընկեր սորին, որ են առ մեզ ի դպրութեանն, Աստուած գիրեանք անիորձ եւ անասան պահէ ի մշակութիւն Բրիստոսի Աստուծոյ:

Դարձեալ յիշեցիք զծերացեալ եւ զրադմայերախտ մայրս մեր զԱնն(?), որ քսս ծերութեանն եւ նաւարական բնութեանն: Է ի սպասաւորութիւն Սուրբ Ուխտիս եւ միաբան եղբարցս, Աստուած գիրն առաւ րարիս պարգեւէ սորա ի արքայութիւն յերկնից: Դարձեալ զնորոնձայ եւ զղեւտաբոյս թոռ սորայ, զաշէ Յովհաննէս քահանայն, որ նուկի մի ճաղղու եղ շնորհատոյ ի վառելու համար՝ ի նաւորել սորս Աստուած զինքն անիորձ եւ անասան պահէ, մշակ առանց ամաւթոյ, ամէն:

Ով սուրբ ընթերցողդ այսօր տառիս, աղաչեմ զձեզ, զի մտալարութեամբ եւ իմաստուն մտաւք կարգս զվիրս զայս եւ զպակասութիւն սորայ ընտալ յատրտնջաւար, զի ի մէջ ամենայն նեղութեանս այսու եւ չարարանացս ունէի եւ զպաղատութիւնս, որ բաղում ժամանակաւ զրկեալ եմ ի ծնաւոյցս եւ եղբայրաց եւ ի բարեկամաց, նայեւ ի գաւառաց, յուսալով ի Բրիստոս ի յոյն ամենեցուն ըստ խոստման բանին, որ ի սուրբ Աւետարանին, բայց տկար եւ անժուժկալ բնութիւնս նեղեր զիս, երբեմն արտմէի եւ երբեմն հառաչէի, էր որ երբեմն լայի, եւ էր որ ողբայի, ըստ անժոյժ բնութեանս իմոյ:

Արդ, զինչ երկարեցից յազգի յազգի

տառապանացս, որ ունէի ի զարկաւորիւնս իմ, որպէս եւ դուք քալ գիտէք զյանցս յանցից զարկալին, անմեղադիր լերուք, յեղբայրք, ինձ անպիտան Յովհաննէս զրիչ, երկրաւս եւ գաւառաւս որ եմ յԱթորիցիս, եւ մեղաւք իլի ի մէջ աշխարհի:

Բ.— Բրիստոս Աստուած ողորմեայ ըստացողի դրոցս՝ ինձ մեղսամակարթ յանձինս Յովհաննէս Արեղիս յԱնթորիցի, եւ ծնաւոյցս իմոց Յակոբին, որ է փոխեալ առ Բրիստոս, եւ մաւրն իմոյ Թաժամին, եւ եղբարցս իմոց Ախիճանին եւ Առաքելին եւ այլոցն սմինի, հանդերձ ազգայնաւորս, ամէն:

Երեսանի թիւ 1868 ձեռագրին մէջ գրաւորեալ այս երկու յիշատակարանն երու մեղանորեալ պատճենները ստացաւ Մատենադարանի յարգարժան Տնօրէն Պր. Լեւոն Խաչիկեանէն, որուն կը յայտնենք մեր անկեղծ շնորհակալութիւնը:

3.— 1586.— Վերլուծութիւնք բառից եւ բայից՝ Արիստակէս Հռետորի:

Ա.

Ով ինչ այնեմ եղբայրք:

Թուղթս խաժ է խարշապի,

Թանաքս է շուր մըրով ի լի:

Արդ ինչ այնեմ եւ եղկելի,

զի թուղթ չի կար որ նաւորէի,

այլ զայս միայն յայժմուս գտի:

Աղաչեմ զդասք սուրբ լուսերամի,

որ չի լինիք ինձ մեղադրելի:

արդ պաղատիմ ի խորոց սիրոյ սքտի,

հանդիպողացդ յայս մասենի,

զի յիշմամբ առնէք զիս արժանի:

զվարտեալս ի մէջ երկրի,

զՅովհաննէս մեղաւքս ի լի,

յանձամբ միոյ յարեղայի,

յոր գաւառաւս եմ յԱնթորիցի:

Եւ աշակերտ կարաւտ բանի,

զի յիշման լիցիք դուք արժանի,

ի առուր լրմանն աներկի...

Գրեցաւ ՌԼԵ ԹՎԻՆ: — Ձեռ. Ս. Թ. Բ.

958, էջ 239:

Բ.

Փառք Փրկչին, եւ յիշատակ գրչին,
Աստուած ողորմի գրոցս՝ ստացողին,
Տէր Ազարիայ Հայոցս վերադիտողի,
Գաջ հռետոր բարեւնայեալի,
զիս զՅովանէս աշակերտ սորին
յաղաչեմ յիշել ի սուրբ մատենանս,
ի Քերականիս որոյ անունն ալսպէս

կոչի,

զի լոյսատու է սայ մանկանց Սիոնի,
եւս առաւել գրոց յաշակերտի,
որոց ոչ թաղչի բան ի սոյն տառի,
փափաղողացն ջերմեանդ սրտի:
Ձենդ աղաչեմ, եղբայրք նազելի,
հանդիպողացըդ յայս բուրաստանի,
երբ ընթեռնուք, յաւելոք բան ի սմի,
յիշման առնէք դուք զմեզ արժանի:
Զլուսատուն Հայկազան զարմի,
զԱզարիայ բարունին բարի,
զիս զաշակերտ եւ զԳառայ սորին,
որ զսակաւ գիծս գրեցի,
եւ փծուն զբշաւ ըզսայ նաւորեցի,
փափաղանացս եւ իմոյ հասի,
զհրամանս տեառն իմ կատարեցի.
Թուականիս Ռ եւ Լ Նի

Ե աւելորդ կայր ի յայտ մմի
[—1586],

որ զսակաւ գիծս յաւարտ հանի,
աւրճեալ է Աստուած, արքայն հա-
մայնի. մաճն:

Դարձեալ աղաչեմ զձեզ եղբայրք, որ ի
ախալանաց եւ ի պակասութեան նաւորիս
անմեղադիր լինէիք, զի թէ շէտ եւ քէ կետ
եւ թէ կիտ եւ ստորակիտ, եւ այլ որ ինչ
սրուեստ կայ ի սմա դու իմաստուն եւ
նարտար մտաւք քննեայ. զի եւ խիտ տա-
ռապանօք գրեցի. զի ոչ թա՛ւք ունէի եւ ոչ
չի՛քրոն ի վերայ ծնկիս, ի վերայ բարձր
նաւորեցի, այնոր համար արհեստին փոխ
չեղայ:՝ Նոյն, էջ 244:

4.— 1586.— Սիւս.— Մեկնութիւն Հեղոս-
մատեցի՝ Վարդան Վարդապետի:

Փառք անբակբան եւ անեղին...: Ի
թուականութեան մերում հայկագիտ. տու-

մարի հազարերորդի, ի քառորդ՝ տասն:ա-
ւելորդին, եւ ի հայրապետութեան յայտ
նախանդի տաճոս Կիւլիկիոյ տեառն Ազար-
իայի եղեւ սկիզբն եւ աւարտ գրոցս:

Նուաստ ստացողիս բաղձանք՝ մաղթա-
նաց բանիս, առ որս ձեռնհասդ էք:

Եւ արդ՝ եւ Յովհաննէս վերջին եւ նը-
ւագեալ ծնունդա եկեղեցւոյ, ամենամեղ եւ
եկեղիշ անձամբս ի սաստիկ արեաց յուր
մանէ աղչեալս... եւ կամ կաշկաղեալ յո-
լով զեզերմամբ թէ ո՛ւր եւ կամ երբ խա-
րաբեալ նաւս ընկզմի...

Եւ զի այս յուսով յաւժարեցաւ գրել եւ
ստանալ, եւ վարձկան եղէ յայս քաղցր յար-
դիս մշակա չար, եւ ջերմեանդ սիրով զրա-
կիդրն արարեալ գրեցի մինչ ի Գ. տետրն,
բայց ոչ կարացի պարապել յաղազս տկա-
րութեանս եւ ընթերցման գրոց որս եմ ի
ձառալուծիւն. վասն որոյ կայայ վարձկան
ի յայդիս հոգեւոր զեղբայրսմն Յովսէփ Բա-
հանա, եւ նմա հառու աւարտելու:

Եւ զարձեալ աղաչեմ զպատուական
հայրքդ մեր, զքաջ պրետիկոսքդ եկեղից-
ւոյ, եւ զհոգեւոր հարազատ եղբայրքդ
մեր, ըզգաստդ աշակերտեալ մանկաճող,
յորժամ վայելէք յայլով յորդահոս հողի-
բուղիս գետոցս եւ աստուածատունի դրախ-
տէս դասիւ կամ ընթերցմամբ, յիշէք ի
մաքրափայլ աղաւթս ձեր զհոգեւոր հայրս
մեր, եւ զլուսատուն հոգւոց մեր, զվերա-
դիտող Հայոց գտետուն տէր Ազարիա, որ
յայտմա զեղերեալ կամք իմաստա դիտու-
թեան սորա, զոր Տէր Աստուած պահեսցէ
պարազայն մամաք ի պարծտնս մեր եւ ի
պայծառութիւն Ս. Եկեղեցւոյ, ամէն:

Նանք զսպասաւոր եւ զարքեպիսկոպոս
Աթոռոյս Ս. Լուսաւորչին եւ հաւրս մերոյ
գտէր Մարտիրոսն եւ զտէր Վարդան կրօ-
նաւորն, եւ զերեքեան աշակերտեալ եղ-
բայրքս իմ, զտէր Դանիէլն եւ զտէր Մկրի-
տիչն, եւ զիս գլխտնեալ հողիկս Յովհաննէ-
սոս Յանթփոյիս, աղաչեմ յիշել ի Տէր սրտի
մոռօք, Ընդ սոցին եւ դմարմնաւոր ծնաւոր
իմ, զհայրս իմ զԱկրբ եւ զմարն իմ Թա-
մամ, եւ զերկոսեան եղբարքս իմ, զԱխի-

ճանն, զփոխեալն տարածած մահուամբ առ Քրիստոս, եւ զԱռաքելն, որ է պահեալ չորսորակ բարերարին Աստուծոյ ի միեկնութիւն ամենաթշուառ անձինս, եւ զայլ ամենայն արեանառու մերձաւորսն իմ, ազաշեն յիշել ի Քրիստոս...:

Դարձեալ սղախանայ եւ ծոպարութեան՝ գրչիս չլինել մեղադիր, զի եւ օրինակս էր որ սխալ եւ էր որ եղծեալ էր, եւ ես ի մէջ պանդխտութեան գրեցի, եւ բազում վիշտս եւ նեղութիւնս կրեցի, եւ տրտմութեամբ սուարտեցի, որպէս եւ դուք քաջ զիտէք զանցս անցից դարիսին: Գրեցաւ ի մայրս-բողաքն ի Սիւս — 260. Ս. Թ. 582:

5. — 1597. — Ժողովածոյ. — 260. Ս. Թ. 230A:

Ընդ առաջին աշխատաւորացն, չարագրողացն եւ չարագրողաց ՝ աստուածայունչ սուրբ կտակիս զիս դնուստս եւ զտառապեալ ոգիս, զՅովհաննէս Վարդապետս Յան-թըպցի, զԽորոզդու եւ ըստ ժամանակեա մայրելոյցս Հոգեբուրի աստուածային դրանձի, աղաչեմ կողովողսն զիմաւք եւ արտասաւթոր ասոք զքաջ պղծեալեկոսքդ եկեղեցւոյ զի յիշեմք սրտի մտօք ի Տէր, եւ դուք յիշեալ լիլիք ի Քրիստոսն Աստուծոյն մերոյ, ամէն. ՌՈՁ. — ԼՄՄտ. Կիւլաէր-եան, Պատմ. Կթղ. Կիլիկիոյ, էջ 222:

6. — 1597. — Մեկն. Սահմանացն Գաւթի, Սիւնեաց Առ. եպիսկոպոսի:

Փառք անբաժանելի եւ միասնական Ս. Երրորդութեան...: Արդ՝ դրեալ եղեւ Հոգեւորց եւ իմաստացաւոր սուրբ տառս ՌՈՁ թուականիս, ձեռամբ Հոգեւոր որդիացելոյս իմ, Ղազար գրչի, յիշատակ եւ ի վաթիւնսն ինձ ամէնամեղ անձինս, Յովհաննէս Վարդապետի Աթըպցոյ, սնմամբս եւ վարժամբս Կիլիկեցոյ, որ եւ շնորհին Տեառն Կաթողիկոս եւ վերատեսուչ յայմ նահանգիս մայրաքաղաքիս Սուրբ: Վասնորոյ աղաչեմ զտեսողդ եւ զվայելողդ, զի արժանի առէ իցէջ միոյ Տէր ողորմայի, եւ Տէր Քրիստոս ողորմի ասողացդ ողորմեսցի իւր միւս անպաճ դալըստեանն: Փառք Փրկչին եւ յիշատակ գրչին. Տէր Առաքելոյն,

ողորմեա զրոցս ստացողին, ինձ Յովհաննէս մեղսամած անձինս: — 260. Ս. Թ. 1088, էջ 348:

7. — 1600. — Մեկն. ԺԲ. Մարգարէից, Ն. Լամբրոնացոյ:

Փառք Փրկչին եւ յիշատակ գրչին, Տէր Աստուած ողորմեսցի սուրբ զրոցս գծագրողին, տէր Մաղաքիա Բաբերդացի սուրբ վարդապետին՝ այլ եւ ընդ առաջին գրողի եւ ստացողի սուրբ եւ աստուածապարզ եւ պատգամացս Երկոտասան Սր. Մարգարէիցն Մեկնութեան: Աղաչեմ յիշել ի Տէր եւ Աստուած ողորմի ասել՝ ի նմանէ առ մեզ Հասուցանողացն զսուրբ կտակս տէր Արիստակէս Վարդապետին, եւ խաչատուր Կաթողիկոսին: Այլ եւ զյայտմու զվերջի ստացմամբ վայելօղի յայմ տառի զճամաժաւ լոյսս, զորդառատ աղբիւրս, զքաղցրաբարբառ եւ զանձանձիւ պատմող եւ քարոզող աստուածային պատգամացս, եւ ողպայծառ Դանա Սր. Եկեղեցոյս Հայաստանեացս, զտէր Ազարիա Կաթողիկոս տանս Կիլիկիոյ, որ Հայրապետական եւ վարդապետական իշխանութեամբ լուսաւորէ զբոլոր ազգս Հայոց: Որ եւ Հայրենի սիրով դրժացեալ ի տառապեալ եւ ի նուաստ որդի եւ աշակերտ իւր՝ այսինքն յիս՝ Յովհաննէս, որ եւ շնորհեաց զսուրբ մատենաինձ ի զաղարարս: Եւ ես խնամաւորս Աստուծոյ եւ Հրամանաւ տեսան իմոյ մեհի՝ դաս ասի աշակերտեալ մանկացս իմոյ ըրտուրք գիրքս, եւ ետու գրել զսայ ինձ յիշատակ յաւիտենական, այլ փոքրագոյն եւ զեղեցիկ օրինումով. եւ ապա զհնութիւն սորա նորոգեցի վերստին ի վայելումս տեսան իմոյ, զոր Տէր Աստուած մեր պարագայց ամաւ եւ երկարեալ ժամանակաւ պահեսցէ ի պարծանս մեր եւ ի պայծառութիւն Սր. Եկեղեցւոյ, ամէն: Լորդեցաւ ի Ռիթ թվին: — 260. Ս. Թ. 424:

8. — 1601. — Եսայի եւ Թուղթի Պաղատի: Ընդ առաջին եւ ընդ զմիջին ստացողաց այս սուրբ տառի, եւ ինձ վերջի ստացողի

եւ շորողողի այս սուրբ կտակի,
ինձ Յովհաննու բանասիրի,
եւ սոսկ անուամբ վարդապետի,
որ ըստ ծննդեանս եմ Անթիպի,
սնմամբ վարժամբ Կիւլիկեցի,
արքայանիստ մեծ աթոռի,
աստուածապահ Սիս քաղաքի,
քսան եւ մին յորէլիին,
հազար յիսուն թուականին,
շնորհօք աջոյն աստուածային,
Կաթողիկոս յայժմ Նահանգին...—
Տաշեան, Յուցակ Զեռ. Վիեննայի, էջ 394:

9.— 1605.— Յիշատակարան.— Պատմա-
կան գրուածք մը, 1600–1605 տարիներուն
վերաբերող կարեւոր տեղեկութիւններով
լի: Զմամբ թիւ 331 ձեռագրէն առնուած է,
եւ լոյս տեսած Կիւլիկոյ Կթղ. Պատմու-
թեան մէջ, 230–235:

10.— 1612.— Կամեմագիրք.— Զեռ. Ս.
Թ. Թ. 3102:

Ես Յովհաննէս Կաթողիկոսս որ շնորհեցի
դիանոնադիրքս հոգեւոր որդոյս իմոյ Տէր
Գրիգոր Առաջնորդին Սբ. Երուսաղիմայ,
եւ ինձ անջինջ յիշատակի ի դուռ: Յակով-
բայ: Ի թվին Ռ եւ ԿԱ: Լաւ պահողքս արւ-
նին յԱստուծոյ եւ յամենայն արքոցն եւ ի
մէջը, ամէն: Տես Նաեւ Սիոն, 1958, էջ
189:

11.— 1618.— Հալապ.— Ճառք Կերսիսի
Լամբրոնացոյ:

Փառք անսկիզբն եւ անեղին Հաւր...
բիր աւրհնութիւնս տալով գոհանամ զԱս-
տուծոյ որ ողորմութեամբ ողորմեցաւ ...
ինձ վերջնոյս ի պարս բանասիրաց, Յով-
հաննէս բանի սպասաւորիս, որ եմ ըստ
մարմնոյ ծննդեամբս Անթիպի, իսկ ըստ
հոգեւորական շնորհի սնամբ եւ վարժ-
մամբ Կիւլիկոյ Սըւնցի: Իւ այժմ շնոր-
հաւք եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ կարդ-
եալ վերատեսուչս եւ Կաթողիկոս ամենայն
Հայոց, եւ պատրիարք Սուրբ Աթոռոյն Ի-
րուսաղեմայ, եւ ապաստւոր Ս. Լուսաւորչի
Աջոյն: Որ եւ ըստ առաստաձիւր պարգեւացն

աստուածայնոց, զոր ունէի ի զանձարանս
իմ, զմատենան աստուածային զհինն եւ
զնորս, զնուրբս եւ զարտաքինս, նայեւ ըզ-
սուրբ մատենան զայս տեսեալ եռափափաք
սիրով ետու գրել՝ զի զմի գիրքն Գ բաժին
արարեալ, զԺԳ տեսարն որիչ զԲՆԷ ետու
գրել հոգեւոր որդիացելոյս իմոյ, տէր Խա-
չատուր Եպիսկոպոսին Զեթուցեոյ, եւ
զայլն ըստ կարգին թէ զծաղիկն՝ տէր Ղա-
զար քահանային Պոնապոյ: Ինքն եւ իւր
նոր շառաւիղեալ Ստեփանն աշակերտն,
Տէր Աստուած մեր պահեսցէ զսոսա անփորձ
եւ անասան կենաւք, եւ զբնացէ դանուանո
սոցա ի դպրութիւն կենաց, ամէն:

Այլ եւ ես, յետինս եւ վերջինս ի յու-
սումնակնաց, վերջինս եւ նուազեալ ծնուն-
դսս եկեղեցւոյ, Յովհաննէս Վարդապետս
Անթիպի, որ եւ շնորհաւք ամենադաւր
Սուրբ Հոգւոյն կարգեալ վերանուելս եւ
Կաթողիկոս մայրաքաղաքին Սըսոյ, ետու
զսուրբ մատենան յիշատակ ինձ եւ ծնու-
ղացս իմոյ հոգեւորացն եւ մարմնաւորացս
գրել, այլ եւ ի վայելումն աշակերտեալ
մանկանցս, որ եւ թախամձանաւք եւ եռա-
փափաք սիրով պատմառ եղեն սուրբ գրոցս
գրել տալոյ: Վասնորոյ լալազին եւ ո՞ր-
տառաւոր աշաւք աղաչեմ զտեսողքս Կ
զդազափարաւղքս եւ վայելողքս սուրբ տա-
սիս, որ ի արտիւ Աստուած ողորմիւ եւ հալոյ
մեղայիւ յիշեմիք ի մաքրափայլ սուրբ յա-
ղաթս մեր ի վերոյ ասացեալս: Եւ Տէր
Աստուած մեր ձեզ յիշողացտ, եւ մեզ ո-
ղորմիս ասողացտ, ողորմեցի իւր միւս
անգամ զայստեսան, ամէն...:

Եւ եղեւ ակիղքն եւ կտաւրումն սուրբ
կտակիս ի Ռ եւ ԿԷ Թուականին մեր, ի
մայրաքաղաքս ի Հալապ, ձեռամբ եւ հրա-
մանաւ նուսատ ոգւոյ՝ Յովհաննէս Կաթո-
ղիկոսի.— Սիւրմէեան, Յուցակ Զեռ. Իւ-
րոպայի, 1950, էջ 49–50:

12.— 1618.— Մեկնութիւն Պատարագի-
ն. Լամբրոնացոյ:

Ընդ առաջին եւ ընդ միջին գրաւղացն եւ

ասացաւդացն աստուածեղէն տառիս եւ սուրբ կտակիս, եւ զվերջին եւ զնուսգեալ ծնունդս եկեղեցւոյ, զԹովհաննէս Վարդապետս Անթպի, սնամաբ եւ վարժամարտ կրկնեցի, որ եւ շնորհաւք ամենազաւր սուրբ Հոգւոյն կարգեալ վերատեսուչս Կաթողիկոս այսմ նահանգիս աստուածապահ մայրաքաղաքիս Սընոյ, տեսեալ զսուրբ մատենան զայս առ մեղ հասեալ ի յառաջին հարցն մեր, ի սրբոյն Ներսէսէ Լամբրոնացւոյ, եւ ընդ նոյն ժամանակս եղեալ աստուածապակ թագաւորացն մեր Բագրատունեաց, եւ խաչիւ զաւրացեալ իշխանացն մեր մինչեւ ցառ մեղ հասեալ, եւ մեք տեսեալ զսա սրտատոչոր անձկութեամբ, իրարեւ զհայր եւ զեղբայր ի տարաշխարհի եղեալ աշխարհացն, առ մեղ հասեալ. եւ մեր նուաստացեալքս ի յողունցս եկեղեցւոյ ետու զաղափարաւ սուրինակել երկու գրչաւ հողեւոր որդիացելովքս մեր, տէր Խաչատուր Եպիսկոպոսիւ Զեթունցոյ, եւ տէր Ղազար քահանայիւ. եւ յետ աւրինակելոյ՝ տեսաք զսայ որ թուրտն ծերացեալ եւ թուրտցեալ էր, վասն որոյ ես նուաստ Յովհաննէս տկար ձեռամբս եւ մատամբս առաջ-

մանէ մինչեւ ցվերջն նոր նշայելով եւ կոհելով կապելով եւ կազմելով նորոգեցի ըստ սուրբ մատենան, հանդերձ աշակերտեալ մանկամբքս, ի փառս վերնոյն Սիովնի եւ ի պարծանս սուրբ եկեղեցւոյ:

Վասն որոյ արտասուաթոր աչաւք աղանձք զղաւքդ սուրբ պընտիկոսացդ սուրբ եկեղեցւոյ, եւ զսուրբ երամադ աշակերտեալ մանկանցն, որ ի ընթեռնուլն կամ ի վայելելն ի յայսմ աստուածապարգեւ սուրբ սեղանոյս, յիշեսցիք եւ մեղաց թողութիւն խնդրելով ողորմի ասացէք ինձ, հող եւ մոխիր եղեալ Յովհաննիսիս, եւ ինձ ձեռնառու եղեալ աշակերտեալ մանկանցն, այլ եւ թախանձանաւք պատճառ եղեալ որդւոցս մեր, լի արտիւ Աստուած ողորմի ասեալով, յիշեսցիք ի մաքրութիւն յաղաթս մեր, եւ Տէր Աստուած մեր ձեղ յիշողացդ եւ Ողորմի ասողացդ ողորմեցի իւր միւս անգամ զալստեանն, ամէն:

Եղեւ նորոգումն սուրբ կտակիս Ռկի թվականիս մեր, ի մայրաքաղաքն Հալապ, ձեռամբ եւ Հրամանաւ նուաստագոյն Յովհաննէս Կաթողիկոսի... Կիւլէսէրեան, Պատմ. Կթղ. Կրկնիւոյ, էջ 235-6:

Ն. ԵՊՍ. ԾՈՎԱԿԱՆ.

ՄԻԱԼՆԵՐ ԶՆՔՈՒՇԻ ԺԹ. ԴԱՐՈՒԻ ՎԱՆԱՅԱՅՐ—ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

ԺԹ. դարուն Զնքուշն ու ա՛նոր վանքը ունեցած են երեք առաջնորդ-վարձապետներ՝ Ատիչցի Կարապետ Վարդապետ (1792-1836), Տիգրանակերտցի Պաղտատար Վարդապետ (1836-1873) եւ Մալաթիացի Միսա Վրդ. Ամրիկեան (1873-1895) :

Առաջինը եղած է սրբակապ եւ ճշմարտ, երկրորդը՝ շինարար, իսկ երրորդը, որ մեքենակաւորէն յաջորդած է Պաղտատար Վարդապետին, ինքզինք կոչած է «անւանական», «առանց արքունի չորմարտակի», Պատրիարքական կոնդակի եւ ոչ ժողովրդեան իսկ խնդրանքով գէթ փոխառւայ մի ի ձեռնին», «մի միայն ճոն դա՛ռուելու համար» (Եր. Զեռ. Թիւ 2796, կողք եւ էջեր 206, 243, 271, 363, եւլն.) : Ընթերցողին կը թողունք յարմար ածական մի դտնել այսպիսի «առաջնորդ վանահայր»ի : Իւ մենք կ'անցնինք մեր նիւթին — այս երեքին պաշտօնավարութեանց ժամանակաշրջաններուն մասին ըսնաւոր-պատմագիրներու կողմէ գրուած սխալներուն... :

Այս երեք վանահայր-առաջնորդներէ՛ մէկին կամ միւսին պաշտօնավարութեան ժամանակաշրջանին մասին, քնքեւ սխալ՝ եր գործած են՝ Գարեգին Վրդ. Սրուանձտեանց (Թորոս Աղբար, Բ.), Նորայր Եպո. Մովսէս (Միտն, 1957 Թ. 10-11), Կոյնիւն Մինաս Վրդ. Ամրիկեան (Եր. Զեռ. Թիւ 2796), իսկ Ծանր սխալներ՝ երեքին ալ մասին եւ աւելին՝ Տոբթ. Հ. Հ. Ոսկեան (Հանդէս Ամսօրեայ, 1961, Թ. 1-4) եւ Վահէ Հայկ (Խարբերդ եւ Անոր Ոսկեղէն Դաւար, էջ 182, 277-278) :

Այսինքն թէթեւ սխալներէն :

Միսա Վրդ. Ամրիկեան, «ի դիտութիւն

րանստիրացոյ» (Եր. Զեռ. Թ. 2796, կողք) գրած իր «կենսագրութեան» մէջ երկու տեղ Կարապետ Վարդապետի պաշտօնավարութեան տարիներու թիւը՝ «ամօք Հնդաւ եւ քառասուն» (Անդ, էջ 53) եւ «քառասուն եւ Հինգ տարի Հոչակաւոր բարի վարուք եւ լաւ պաշտօնավարութեամբ» (Անդ, էջ 212) գրած է :

Թէեւ կրկնուած, բայց սխալ ըլլալէ չ'դադրիր այս 45 թիւը՝ Կարապետ Վարդապետի պաշտօնավարութեան տարիներու մասին (տապանագիրն ալ գրուած է մահէն 38 տարի ետք), ա՛նոր մահէն (1836) 12 տարի ետքը մեր վանքն եկած եւ 38 տարի ետքն ալ ա՛նոր աթոռին միտն : անարժանաբար բազմած «անուանական» շփոթահայր-առաջնորդ»-ի մը կողմէ :

Մենք, աներկմտաբար, ճիշդ կ'ընկա՛նք մեր վանքին արժանահաւատ պատմագիր Տ. Մովսէսի՝ Կարապետ Վարդապետի պաշտօնավարութեան սկզբին մասին գրած թուակնը՝ 1792-ը (ինչպէս իր գրած երկուքուկէս դարու-1561-1808-պատմագրութեան մէջ յիշած բոլոր թուակնները), զոր օրինակած եւ որդեգրած են անխտիր բոլոր բանասէրները՝ «Թորոս Աղբար» Բ.էն : Կարապետ վախճանած է 1836 Հոկտ. 21ին, որով ան պաշտօնավարած է 44 տարի և, մէկուկէս ամիս-Մեպոտ. 8, 1792-Հոկտ. 21, 1836 :

Մեր այս անխախտ համոզումը կը հիմնաւորուի ոչ այնքան Տ. Մովսէսի կողմէ այդ թուակնը երկու անգամ յիշուելուն, որքան այդ յիշատակութեանց հետ կապուած հանգամանքներու, միայն : Այսպէս, Տ. Մովսէս կը գրէ.

«ՌՄԽԱ (1792) թուակնի տարին վախ-

Հանեցաւ Յովհաննէս Վարդապետը, Սեպտ. 8ին եւ թաղուեցաւ Ձնքուշի մէջ, Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ Հովանոյն ներքեւ: Այս ԻՄԽԱ (1792) թուականին անոր տեղը յաջորդեց Տէր Կարապետ ճշնող վարդապետը...» (Թորոս Աղբար, Բ. էջ 461):

Այս Հատուածին նախորդող երկար պարբերութեան մէջ Տ. Մովսէս գրած էր.

«ԻՄԽ (1791) թուականի տարին գնացինք Ս. Էլմիածին, Հայրապետութեանը օրով Տէր Ղուկասին, որ յոյժ մխիթարած, պատուով ընդունեց (մեզ) եւ Յովհաննէս Վարդապետը եպիսկոպոս օրհնեց...» (Անդ.):

Կը տեսնուի թէ Տ. Մովսէսը ո՛չ միայն ժամանակակից էր երկու վանահայր-առաջնորդներուն, եւ ականատես իր գրած գէպ-ըրուն, այլեւ աջակից, ուղեկից Յովհաննէս Վարդապետին: Եթէ այս վերջինը խժանանած ըլլար 1791ին, բաւերու մէջ ոչ միայն մեր պատմիչը յաջորդ նախագաստութիւնը կը սկսէր ձևով տարբերօք:

***

Գարեգին Վրդ. Սրուանձտեանց ըրած է երկու սխալ, երկուքն ալ թիկեւ.

Անոր առաջին սխալը կը վերաբերի Պաղտասար Վրդ.ի պաշտօնավարութեան, տուիներու թւոյն: Ան մեր վանքին դաւազանագիրքը գրելու փորձն ըրած չէ, ինչպէս մեր վանքի մասին որոշ միւս սխալական բանասերները, ալ Պաղտասար Վարդապետի մասին միայն ըսած է «40 տարի շաբաթական պաշտօն վարած է...»: Արդարեւ թեթեւ սխալ մը: Պաղտասար Վրդ.ի պաշտօնավարութիւնն սկսած է 1836 Հոկտ. 21ին եւ տեւած մինչեւ իր մահը՝ 1873 Մարտ 8: Ուրեմն, ան պաշտօնավարած է 36.5 տարի: Հայրենասէր բանահաւաք վարդապետը նոյնիսկ կրնար սխալած չհամարուել, եթէ փոխան «չարունակ»ի դէպք «օտաւարապէս»:

Անոր երկրորդ սխալն ալ, կարելի է ըսել, ակամայ անտեսում մըն է: Շարունակելով իր ներքողը Պաղտասար Վրդ.ի մասին կը գրէ. «...եւ Հայք (իմա՝ Պարսկաստան եւ

Առիւշի Հայերը) ամէն պատարագին կը յիշեն անոր անունը ի կարգի Հանգուցեալ րարունապետաց եւ շինողաց սուրբ եկեղեցւոյ եւ իւր գերեզմանին ալ ուխտի կ'երթան...» (Անդ, էջ 188): Այս Հատուածին առաջին մասն ալ կրնար ճիշդ նկատուիլ, ինչէն Ձնքուշինքս մեր եկեղեցւոյ մէջ, Պաղտասարէն առաջ կամ ետքը, բաղմաթիւ Հանգուցեալ րարունապետներ» յիշէինք: Սակայն մենք, մինչեւ 1915-ի Մեծ Եղեռնը, կը յիշէինք Հանգուցեալ րարունապետաց մերոց Կարապետի եւ Պաղտասարի, որք...»: Իսկ ինչ կը վերաբերի երկրորդ մասին, այն եւս նոյնանման սխալ մը է՝ անտեսում կամ մոռացում նոյնքան բաղմաբարեւ սխալ եւ սխալած ու տէտէ կոչեցեալ Կարապետ Վրդ.ի անունն: Այս վերջինն սխալին զարմանալի կոչուելու չափ ակնարակ երեւոյթն այն է, որ ինչպէս իրենց անունն ներք (Կարապետ եւ Պաղտասար) անբաժան էին ոեւէ առիթով, նմանապէս անբաժան էին իրարմէ անոնց կից գերեզմանները, կարելի չէր մէկին ուխտի երթալ առանց միւսին ալ դացած ըլլալու եւ, իրապէս, Ձնքուցիները այս երկու երախտաւորներու գերեզմաններուն ո՛չ միայն ուխտի կ'երթային, այլ եւ կը Հաւատային ու կը վիշակէին, թէ անոնց վրայ լոյս կը ըլլէր...: Այնքան կարճ ժամանակ կեցած էր Հայրենասէր Սրուանձտեանց Վարդապետը մեր վանքէ եւ այնքան խոր կ'ընտանէր անոր ձեռագիրներու մի քանիսին կարեւոր յիշատակաւորներն օրինակելու աշխատանքով, որ ո՛չ Ձնքուշ այցելելու եւ ո՛չ նոյնիսկ վանքին մէջ թաղուած Կարապետ եւ Պաղտասար վարդապետներու լուսաբուրդի գերեզմաններն այցելելու պատեհութիւն ունեցած չէր, այլապէս բարեյիշատակ Կարապետ Վրդ.ի անունը չէր անտեսուի:

***

Ն. Եպո. Մովսէս, մեր բարեկամ խուսակա՛ն բանասէրը, Կարապետ Վրդ.ի պաշտօնավարութեան սկզբի տարեթիւը 1792 գրած է, ինչ որ մեր վանքին արժանահաւատ պատմիչ Տ. Մովսէսի յիշածն է Թորոս Աղ-

բար Բ. Ի մէջ եւ ճիշդ է, որակայն վախճանի տարեթիւը դրած չէ, զգուշանալով դործելէ սխալ մը, որ զործած են մեր վանքի վանահայրերուն գաւազանագիրքը դրել փորձող միւս բանասէրները։ Սակայն Պաղտատար Վրդ. Ի պաշտօնավարութեան թէ՛ սկզբի եւ թէ՛ վախճանի անոր տարեթիւերը (1841-1880) անճիշդ են (Միոն, 1957, Հոկտ.-Նոյ., թիւ 10-11)։

Լաւ կշռադատող, զգուշաւոր բանասէր Ն. Նպս. Մովսկան թեթեւ սխալ մ'եւս ըրած է Միոնս Վրդ. Ի պաշտօնավարութեան սկզբի թուականը գնելով 1884 (Անդ.), զարձեւալ առանց վախճանի տարեթիւին, որ, ինչպէս տեսանք վերեւ, 1895-ն է, երբ մեր վանքը թալլեցին ու Հրկիզեցին եւ զինքին ալ իսլամացուցին ու թլփատեցին։ Այնտեղ ալ վերջացուցած է Մովսկան Նպս. մեր վանքի վանահայրերուն իր գաւազանագիրքը, զգուշանալով իրնալ չինձու Վառնահայր-առաջնորդներուն եւ չինձու թուականներու լաթիւրինթոսի մը մէջ, ուր, ինչպէս պիտի տեսնենք առորեւ, զլորտած են ուրիշ բանասէրներ՝ առաջնորդուելով անկատար, թերի եւ չփոթեցուցիչ աղբիւրներէ եւ կամ այլոց գրութիւնները մեկնաբանելով կամայականօրէն։

***

Մեր վանքի ԺԹ. դարու վանահայրերուն պաշտօնավարութեան շրջաններուն, հետեւաբար եւ Չնքուշի առաջնորդներուն (Վառնահայրն առաջնորդն էր միանգամայն)։ Թորոս Աղբար, Բ., էջ 187) մասին ծանր սխալներ զործած են Վահէ Հայկ (Ոսրերեղ եւ Անոր Ոսկեղէն Դատար. էջ 517-519) եւ անկէ օրինակող Տոքթ. Հ. Համադասով Ոսկեան (Հանդէս Ամսօրեայ, 1961, թիւ 1-4, յետոյ մուծուած «Ոսրերեղի, Տիարպէրքի, Սեբաստիոյ ու Տրապիզոնի Վանքերը» գրքին մէջ, էջ 212-214)։

Կը գէշ Հ. Համադասով Ոսկեան, «Կարապետ Վ. 1792-1801»։ Այս տողի առաջին տարեթիւը (1792) ճիշդ է, օրինակուած ըլլալով մեր վանքի ստուգարան պատմագիրն։ Սա աղաղակող սխալը (1801) ուր-

կէ՞ բռնաւ։ Վահէ Հայկէն եւ զայն օրինակող Տոքթ. Հ. Ոսկեանէն կ'սկիւլաւորէր որ տրամաբանէին, թէ Տ. Մովսէսը ապրած է 1801էն ետք եւ իր պատմագրութիւնը հասցուցած է մինչեւ 1808 (Թորոս Աղբար, Բ., էջ 471-472) եւ խօսք ըրած չէ Կարապետ Վրդ. Ի վախճանման կամ անոր յաջորդի մասին, Կը նշանակէ թէ Կարապետ Վրդ. վախճանած (կամ պաշտօնանկ եղած) չէր գէթ մինչեւ 1808 թուականը։ Ընդհակառակը, մեր ճշմարտախօս պատմիչը հասկըցուցած է, թէ Կարապետ Վարդապետ առաջնորդ էր եւ կ'ապրէր մինչեւ 1808 թուականը, անոր մասին գրելով՝ «որ կայ եւ վարէ գիշխանութիւն» (Անդ., էջ 462)։ Ու թէ զարմանալի, այլ ապշեցուցիչ կը դառնայ այս սխալը, երբ նկատի առնենք, որ Վահէ Հայկ ո՛չ միայն տեսած, այլեւ օրինակած է այս Ծ բառերը (ՈԱՌԴ, էջ 577)։ Իսկ Տոքթ. Հ. Հ. Ոսկեան եթէ Թորոս Աղբարին մէջ տեսած չէր, Վահէ Հայկին դրքին մէջ տեսած ըլլալու էր։ Կը շարունակէ Հ. Հ. Ոսկեան. «Պաղտատար Վ. Տիարպէրքի» (1836-1841)։

Այս, ինչպէս նաեւ անոր յաջորդած վեց վանահայր-առաջնորդներուն անուններն ու անոնց պաշտօնավարութեանց թուականները վրիննայական միարանր օրինակած է Վահէ Հայկէն, ինչպէս ըսինք վերեւ։ Վ. Հայկի սխալներուն մասին վարէ մեր դիտողութիւնները կը վերաբերին առոր ալ, Մենք կ'անտեսենք նոյնիսկ այն քմահաճ բացատրութիւնները՝ զորս դրած է Հ. Ոսկեան այս տողին ներքեւ, իր օրինակածին ինքնատուգանքի մը տուլու ընտելութիւն ճիշդի։ Սակայն չենք կրնար անկատար թողուլ ոչինքներէս, որ սխալ ըլլալէ սուելի մեղանշուած մ'է բանասիրութեան արուեստին դէմ։

Վահէ Հայկէն օրինակած «Պաղտատար Վրդ. Տիարպէրքի» Բ. անգամ 1847-1863» տողին միայն անունը (Պաղտատար Վ. Տիարպէրքի) պահելով, աւելցուցած է Հ. Հ. Ոսկեան՝ «Հմմտ. վերը», զոր կը նշանակէ՝ 1836-1841 եւ փակագծի մէջ դրած է «Հմմտ. Փունջ 1894, Թ. 2938»։ Յետոյ Վահէ Հայկի սխալ գաւազանագրքի շարքին

ուրիշ մէկ տողին՝ «Մինաս Վրդ. Ամբիկ-
հան Մալաթիացի (1866-1876-1895)»-ին
«1876»-ը վարպետութեամբ մը զեղչելէ ետք
(որուն համար շնորհաւորելու է զինքը, որ-
ովհետեւ այդ թուականը ո՛չ թէ սխալ է,
այլ եւ անիմաստ՝ այդտեղ), Հ. Հ. Ոսկեան
գարձեալ այդ տողին ներքեւ դրած է
«Հմմտ. Փոռնի 1894, Թ. 2938)»:

Մեզ այնքան չ'զարմացներ բանասէր եւ
հիշիկակ Հ. Հ. Ոսկեանի սխալիլը, որ
մարդկային է: Մեզ կը զարմացնէ անոր կա-
մայականութիւնը հանդէպ բանասիրական
արուեստին: Տեսանք, թէ երկու տեղ ան
կ'ուզէր որ մենք համեմատենք Պաղտատար
եւ Մինաս Վարդապետներու պաշտօնաբա-
րութեան ժամանակաշրջաններու մասին իր
ուսումնական թուականները (թէ եւ սխալ,
Փոռնի 1894 տարւոյ թիւ 2938ի հետ: Արդ,
մենք մեր գրաւեղանին վրայ ունենք
Փոռնիի այդ թիւը եւ ամբողջութեամբ, ա-
ռանց բառ մը կամ կէտ մը փոփոխելու,
կ'արտագրենք անկէ իր մատուննչած թրդ-
թակցութիւնը, որ կը վերաբերի Չնքուշի
վանքին, գրուած Եղեգիայէն (Ուրֆա) —

«Եղեգիա, 28 Յուն. 1894—

«Սիրահայեաց Վանքն.— Չնքուշ քաղա-
քէն իր քառորդ ժամու ճանապարհ հեռի՝
արեւելակողմէ կիսաբլուրի մը վրայ բարձ-
րացած են Չնքուշի Սիրահայեաց Աստուա-
ծածնի Վանուց գմբէթազարդ տաճարը,
յանդատունը, վարդապետաց՝ միաբանաց
ու ուխտաւորաց սենեակ, որահ եւ դահլիճ-
ներ: Վանքին կենքը տուած է անձնուէր
Պաղտատար եպիսկոպոս՝ հանգուցեալ վա-
նահայրն, ոգևորութիւն ու փառք տուած է
ձորա արժանաւոր յաջորդն՝ (մե՛ք ընդգր-
կեցինք այս բառը, որուն պիտի ակնարկենք
տորեւ — Գ. Գ.) արդէ վանահայր Գեոր.
Մինաս Ծ. Վարդապետ ծերունի ճշնա-
ւորն: Վանքին միաբանք՝ ծեր պապիկներ,
պառաւ մամիկներ են, որք ամուսին ու գա-
ւակ զերեզմանի տուած, արուեր՝ ին վանուց
նուիրած են:

«Կան 6-8 պատանիներ ալ՝ բախտէն լըճ-
եալ որբեր, սոքա վանահօր սանունք են,

ուսանող եւ միանշամաքն վանուց երգեցիկ
յպրեմբեր:

«Վանահայրը այդ վանուց չորս պատե-
րուն մէջ երիտասարդ կենքը խամրած,
սիրտն սպաննած, 48-50 տարեկանէ ի վեր
փակուած է անդ: Սրտեղու այդ գերեզմա-
նին մէջ Տ. Մինաս Վարդապետ՝ Բագոսի
տաճարին ծուներ չէ դրած, սիրտը՝ Աստու-
ծոյ, կենքը վանքին նուիրած, եկամուտ-
ները բաղմապատկած, չիւթականին հետ
բարոյական վարկը բարձրացուցած է, դը-
րախտանման պարտեզ մը հացուցած, վա-
նուց շուրջը որթատունկեր տնկած, վանքին
սպաղան սաղանջովմ է, ութսուն տարե-
ւերու ծանրութեան ներքեւ, սիրտը փա-
վաջ, ողիւն խանդ ունի դեռ Մինաս Վարդա-
պետը, իւր վերջին նպատակն է՝ վանքին
մէջ գիշերօթիկ մը բանալ (ընդգծումը մերը
— տեսնել ծանօթ. 1) որք եւ աղքատիկ աղա-
յոց համար, երկինք թող պսակէ իւր բաղ-
ձանաց հետ՝ սրբակեաց վարդապետ, բա-
է սանէ՛ Չնքուշի ճշնաւորը: Ուղեւորն»

Կը խնդրեմ, սիրելի քնթերցող, անգամ
մ'եւս կարդա այս գրութիւնն եւ ըսէ, թէ
ի՞նչ աղերս ունի, 1894 թուականին մեր
վանքն այցելած Ուրֆացի Ուղեւորին այս
սպալարուած(1) գրութիւնը Պաղտատար եւ

(1) Բացատրեմք այս ճաղապարհածք: Իբրեւ թէ
«Վանքին մէջ գիշերօթիկ վարձարան մը բանալ»
«վերջին նպատակ» (Ուղեւորն) ունեցող Մինաս
Վրդ.-ը Վանքին մէջ արդէն բացուած եւ բարեշնչող
տարիքում մը բոլորած գիշերօթիկին արժանաւոր
ուսուցիչ Թիկատիցին (Յովհ. Տարաբիւնեան) վը-
տարած եւ շղարկած ալ վերացուցած էր յոսանա-
ւորութեամբ, եւսմամբ իր իսկ խոստովանութեան
(Եր. Ձեռ. Թ. 2796, էջ 344-347), մեմէ կ'աւել-
ցնեմք նաեւ ճեղքամտութեամբ, որովհետեւ ամուս-
նանուն գաւառագետ վարձապետը (Թիկատիցին)
Մինաս Վրդ.-ի ընդ ընդ բաղձացած միջնադարեան կրօ-
նական դպրոցէն կերտած էր արդիական հետաքննող
աւ մեր (Ձեմուշի) պապերուն ու հայրերուն բառ-
աւանդն եւ ուրում ինք հագնելով նախապիկ էր:
Սյս պատճառով Ձեմուշիցիները խոսոված էին Մինաս
Վրդ.-էն, որ բնական էր մեր պապերուն ու հայրե-
րուն, որոնք Պալստեայ մատուցին մէջ զինք իր առ՝

Մինաս Վարդապետներու պաշտօնավարու-
թեան ժամանակաշրջաններուն հետ:

Ապսպրուած այս թղթակցութիւնը եթէ
սեւէ բան պէտք էր թելադրել Տոբթ. Հ. Հ.
Ոսկեանին, այն էր, թէ Մի՛նաս Վրդ. յա-
ջորդէ էր (տե՛ս մեր ընդգծումը վերեւ)
Պաղտատար Վրդ.ին (Հարժանաւոր՝ թէ ա-
նարժան, այդ այլ Հարց է), հետեւաբար սը-
խալ մըն էր հրիւրորդ Վ. Աջապահեան 1864-
1866ը, որ Վահէ Հայկ ղեւեղած էր Պաղ-
տատար եւ Մինաս Վարդապետներուն մի-
ջեւ: Եւ եթէ այս թելադրութեան անսայով՝
զուրս ձգէր Հ. Հ. Ոսկեան այդ միջանկեալ
սխալ տողը, մասամբ ձօնեցած կ'ըլլար
ճշմարտութեան ու, մանաւա՛ղ, իրապէս
ինքնատուութիւն մը տուած կ'ըլլար իր
գրածին:

***

Արդար ըլլաւու համար ըսենք, թէ Վահէ
Հայկ ջանք բրած է Զնքուշի Վանին ժԹ.
զարու վանահայրերուն պաշտօնավարու-
թեան ժամանակաշրջաններու մասին իր տը-
ւած թուականներն ստուգելու, բայց յաջո-
ղած չէ, որովհետեւ իր աղբիւրներն անկա-
տար էին եւ քիչ մըն ալ չիտթեցնող (Կրկե-
նենք, ինչպէս որ վերեւի, Տոբթ. Հ. Հ.
Ոսկեանի սխալներուն մեր գիտողութիւն-
ները կը վերաբերին Վահէ Հայկին այ, նոյն-
պէս ստորեւ եղածներն ալ կ'երթան նաեւ
Հ. Հ. Ոսկեանին, որ օրինակած է Վահէ
Հայկը):

«Կարապետ Վրդ. (1792-1801)»: Այս սը-
խալի մասին տես վերեւ:

Բազմ հասակով մերկացուցած էին (Արեւիք, Թ.
190, Օգոս. 20/Սեպ. 1, 1884), իսկ Միմաս Վրդ.
մէկ կողմէ երաժարակամ էր մերկացուցած եւ
միւս կողմէ ալ գրգռած Պաղտ. պանդուխտ Ատիշ-
ցիները եւ անոց միջոցաւ ազգած կնքը. վարչու-
թեան վրայ՝ երաժարակամը չընդունելու (Անգ. քիւ
240, Հոկ. 19/Նոյ. 1, 1884): Անտ այսպիսի պայ-
մաններու մերքեւ, օգտուելով Ուրբացի Ուղեւորին
վաճէ այցելելէն, խորամանկ Միմաս Վրդ. ա-
ղբարար եւ այդ գովառանկամ քաղաքացուքիմը,

«Պաղտատար Վրդ. Տիարպէրբերի (1811-
1836-1841) (ԽԱՄԴ, էջ 577):

Փակզածի մէջէ կէտերը աւելորդ են, ո-
րովհետեւ Պաղտատար Վրդ.-ի պաշտօնա-
ւարութիւնն սկսած է 1836ին: Սակայն ուր-
կէ՞ է սա 1841-ը, որ, բնտ Վ. Հայկի, Պաղ-
տատար Վրդ.-ի պաշտօնավարութեան ՎԱ.
անդամն է վախճանին կը վերաբերի: 1841
թուականը կը դռնուի միայն Պաղտատար
Վրդ.-ի նորակերտած Վանիի եկեղեցուն
զրահ, վրայի արձանագրութեան մէջ, զոր
Վահէ Հայկ օրինակած է ամբողջութեամբ
(16 մանրատառ տող) յոյն սիւնակին ներ-
քեւ: Զուգելով ամբողջութեամբ մէջբերել
այդ երկար արձանագրութիւնը, կը բաւա-
կանանանք ըսել, թէ համաձայն անոր, մեր
վանքի եկեղեցին բոլոր շինուածքով ի հիւ-
մոնց վերստին կանգնեցաւ Պաղտատար
Վրդ.-ի հաղաւթ ջանքից եւ վաստակովք
1841-ին: Կրկենք, Վ. Հայկին (եւ զայն օ-
րինակող Հ. Ոսկեանին) կ'անկակաւէր, որ
տրամաբանէին, թէ սեւէ առաջ՝ որդ-վանա-
հայր, որ հաղաւթ ջանքից եւ վաստակովք
Հոյակապ եկեղեցի մը կը կանգնեցնէ, պա-
տօնանկ չ'ըլլար շինարարութեան: աւար-
տին: Պաղտատարն ըսի, որովհետեւ Վահէ
Հայկ ընդունելով թէ վախճանած չէր, «Վ.
անդամ» ալ զայն բաղմեցուցած է ամբողջ
միայն (ինչպէս պիտի տեսնենք):

«Մովսէս ԲՆՆ. 1847: Կ. Պոլսոյ Պատ-
րիարքարանը զայն նշանակած է առաջնոր-
դական տեղուպահ եւ պէրաթ ստացած անոր
անունին»:

«Պաղտատար Վրդ. Տիարպէրբերի (Բ.
անգամ), (1847-1863) Առաջնորդական տե-
ղապահ կը նշանակուի պէրաթով (Թորոս
Աղբար, էջ 188)»:

Այս որքա՞ն շիտթութիւն: Թորոս Աղ-
բարի մէջ աղպիսի տեղեկութիւն չկայ եւ
չէր կրնար ըլլալ: Էջ 188ին մէջ Սրուանձ-
տեանց Վրդ. միայն մէկ պարբերութիւն
նուիրած է Պաղտատար Վրդ.-ին, այն ալ,
դրեթէ ամբողջութեամբ, մաս ուր մաս,
Վահէ Հայկ արտատպած է իր գրքի 577 է-

ջին մէջ, Ուրեմն, ինչպէ՞ս բացատրել սխալ զԲ. անգաման եւ «1847-1863»-ը: Ստորեւ պիտի բացատրենք, փաստաթիթեթու լոյսով, զԲ. անգաման եւ «1847»-ը, բայց ա՛ր բացատրելի է «1863»-ը: Այդ թուականին վախճանած չէր Պաղտատար Վարդապետ: Թէեւ Վահէ Հայկ վախճան տուած է անոր պաշտօնավարութեան, սակայն կ'ընդունին, թէ ողջ էր, քանի որ «1867»-ի. Երուսաղէմի Վանքին նուիրած է. . . կը գրէ: Ուրեմն, դարձեալ պաշտօնած կուծին եւ դարձեալ, կր փառահեղ շինարարութեան աւարտին (Չնշուի եկեղեցին Հիմանց նորակերտած էր առաջնորդարանի, զպրոցի դասարաններու եւ Հիւրասենեակներու եռաթաղ կոթողային շէնքով մը եւ եկեղեցւոյ օծումս կատարուած էր 1860-ի խաչվերացի տոնին, ձեռամբ խարբերդի առաջնորդ Տ. Արիստակէս Եպս. Դերձակեանի — Վահէ Հայկին՝ կ'ակնկալուէր, որ գոնէ ծանօթ ըլլար ԺԹ. դարու վերջին կիսուն իր ծննդավայրի առաջնորդին կենսագրութեան...)(2): (Եր. Ձեռ. Թ. 2796, էջ 231):

Բայց թողունք առողջ տրամաբանութեան եւ խորհրդածութեան թելը եւ անցնինք դրանոր, ա՛նհրճելի փաստին: Մենք մեր ձեռքին տակ ունինք Հարազատ պատ-

ճէնը Պաղտատար Վրդ.-ին, 1864 Օգոստոս 28 Թուակիր Չնշուէն Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին դրած ձեռագիր նամակին:

«...Քանի՜ քանի՜ ազգօգուտ գրութեանց պատասխան ոչ գրելոյս պատճառ՝ բազմափիշտ եւ ծնրապաշար (ձեռք կ'ընդլծենք այս բառը, որ վարն ալ կրկնուած պիտի գտնենք — Գ. Գ.) տկարութիւնս է, թէեւ տաշնճինք տարիէ յուրով զհրաժարականն տուեալ եմ, բայց իրկու ամ է, որ լուրջովիմք անկեալ ի մահինս ողորմելի ցաւազարութեամբ, եւ քան զուխուռն ամենից ի դեր՝ սաստիկ ծեղութեամբ եղեալ՝ կարեկցութեան ալլըց կարօտ եմ, եւ կամ եղեալ ի սննեակի իմիք նորաշէն եկեղեցւոյ...»:

Կը նշանակէ, ուրեմն, թէ 1864 տարին Չնշուիի առաջնորդն էր Պաղտատար Վրդ., որուն Հրաժարականը աւելի քան 15 տարի առաջ, ծերութեան օր օր փառահեղ արուած, ընդունած չէր Պատրիարքը: Այս մի քանի տողով կը բացատրուին երկու չիտթութիւնները Վահէ Հայկին: Առաջին՝ «1863»-ը սխալ է, Պաղտատար Վրդ. պաշտօնակ եղած չէ այդ տարին եւ չէր կրնար ըլլալ յուսարձանային շինարարութեան մը աւարտին: Երկրորդ՝ 1847-ին երբ Պաղտատար Վրդ. իր Հրաժարականը տուած է ծերութեան պատճառով, Պատրիարքարանը թէեւ ընդունած չէ Հրաժարականը, բայց իրեն տուած է օղնական փոխանորդ մը՝ յանձին Մովսէս Քահանային: Շատ Հետաքրքրական եւ նշանակալից ու չիտթեցուցիչ հանդիմանք մը աւելուած է այս իրողութեան հետ, եւ Վահէ Հայկը չենք մեղադրեր իր չիտթութեան համար: Բացատրենք մեր ձեռքին ներքեւ գտնուած փաստերով:

Մենք վստահ ենք, թէ Վահէ Հայկ իր ձեռքին տակ ունէր ո'չ թէ պատրիարքարանին, այլ Թուրք պետական արձանագրութիւնները՝ Չնշուիի առաջնորդներու պէրաթերուած վերաբերեալ:

Ան ալք արձանագրութեանց ալն Հաւանքները, որոնք կը վերաբերին 1847 Թուականին եւ Մովսէս Քահանայի ու Պաղտատար Վրդ.-ի Հաւանքներուն:

(2) Կը գրէ Վահէ Հայկ, Խարբերդի առաջնորդ Արիստակէս Եպս.-ի մասին. — «1859 (իմ). տակաւին վրդ. Խարբերդի առաջնորդ կ'ընտրուի եւ 1860-իմ տաճարով իր պէրաթը, կը մեկնի Խարբերդ, արւմտ վրայ Եպս. կը ձեռնադրուի 1861-իմ (իմ. Գ. էջ 539):

Միմիջեւ 1860-իմ արդէն Եպիսկոպոս էր Արիստակէսը, համաձայն ամոր ժամանակակից եւ մէկ կարեւորուած գործին ակամատեսն ու մասնակից Միմաս Վրդ.-ին որ կը գրէ. Չնշուիի առաջնորդ Պաղտատար վրդ., եկեղեցւոյ շինութիւնը եւ անքին աւարտուած մը աւարտելէմ Եպս. Հայկին հետ իրարմ գերապատիւ Առաջնորդ Տ. Արիստակէս Դերձակեանիմ զրկելով բերել տուաւ (Չնշու. եւ 1861) քաւակամի վերացման հաշի տակին յիշեալ Սրբազայնը պատարագին . եւ մեծահաճեալ արարողութեամբ օծման կարգը կատարեց» (Եր. Ձեռ. Թ. 2796, էջ 231):

Թիւ 1-ը կը վերաբերի 1839ին Պաղատաւար Վրդ.-ին տրուած առաջնորդական հրովարտակին:

«Թիւ 2- Յիշեալ կրօնաւորի պաշտօնանկութեամբ, առաջնորդութեան կոչուեցաւ բնիկ Ձնքուշի Մովսէս կրօնաւորը՝ բարձրագոյն հրովարտակով, Մուհարրէմի միջինին, 1263 տարւոյ մէջ:

«Թիւ 3- Յիշեալ քահանայի պաշտօնանկութեամբ, առաջնորդութեան կոչուեցաւ նախորդ առաջնորդ Պաղատաւար կրօնաւորը՝ Համաձայն բարձրագոյն հրովարտակի, 1263 տարւոյ Սաֆէր ամսոյ վերջաւորութեան»:

Հարազատօրէն եւ ամբողջութեամբ արտադրեցինք վերջին 2 հատուածները, որպէսոր հասկնալի բլլայ չփոթութիւնը Վահէ Հալիին, որ գոհն է թիւրքիմացութեան մը:

Լուսնի (կամ մահմադականութեան) 1263 տարին 1874-ն է, Վահէ Հալի երկու հատուածներուն (կամ Մովսէս Բհնյ.-ի ու Պաղատաւար Վրդ.-ի պէրաթներուն) այդ թրուակներ դրած է, առանց այդ թրուակներին հետ յիշուած ամիսներուն՝ Մուհարրէմի, որ առաջին ամիսն է, եւ Սաֆէրի, որ երկրորդ ամիսն է: Ուրեմն Մովսէս Բահանայի «առաջնորդութիւնը», ըստ այդ հրովարտակներուն, տեւած է առաւելին մէկուկէս ամիս: — «Մուհարրէմի միջինընէն (կէս) Վաֆէրի վերջաւորութեան», երբ «նախորդ Պաղատաւար կրօնաւորը» վերադառնալով պաշտօնի կոչուած է: Կարելի՞ է ընդունիլ այսպիսի իրողութիւն մը, մանաւանդ նկատի ունենալով Պոլսոյ հեռավորութիւնը Ձնքուշին, ուր այդ թրուակներ հեռագիր չկար եւ ո՛չ ալ կանոնաւոր պետական թղթատարութիւն:

Ի՞նչ էր, ուրեմն, իրողութիւնը եւ ո՞ր էր թիւրքիմացութիւնը:

1854ին, սուլթանական ֆէրմանով, առաջնորդ Պաղատաւար Վարդապետ Ձնքուշի եկեղեցին նորակերտած ատեն, «եւր չըլա»-օյաւոր մարդաչափ մը բարձրացաւ, Ձնքուշ չարապղծութեան տաճկաց ոմանք ինքրեքողութեան կուսակալին բողոքելով չէնք արգիլելու

հրաման բերին, որով կուսակալը հոն ուղեց թէ՛ Առաջնորդը, թէ՛ վարպետներ եւ չինեյ տուղթները, առարկելով որ դուք թաղաւոր խարած էք եւ թերեւ տուած հրովարտակի՞դ հին չէնքին համեմատ չէ (կուսակալին այս առարկութիւնը ճիշդ էր, բայց մեր նիւթին դուրս ըլլալով՝ չենք մտնել մանրամասնութեանց մէջ, թէեւ շատ յատկանշական եւ անոնք): Սբ. Հայրը իր ծերութեան առթիւ իր կողմէն Տէր Մովսէս Բհնյ.-ն որդեց զրկել...» (Եր. Զեռ. Թիւ 2796, էջ 229):

Ուրեմն, Մովսէս Բհնյ.-ն կուսակալին այնանցուած Առաջնորդական փոխանորդն էր (մոռնալու չէ՛: որ Վանքը միաբաններ կային, որոնցմէ մին, օրինակ Մինաս Վրդ.ը հրաւիրակ զրկած էր ինքրեքը. Ծանօթ. 2): Կամաց-կամաց կը պարզուի թիւրքիմացութիւնը:

Պաղատաւար Վրդ.-ի ծերութեան պատճառով (վերեւ յիշուած երեք անգամ, եւ մեկը ընդգծեցինք) տուած հրաժարականը (1846ին) չուղեւով ընդունիլ, Պատրիարքութեան՝ Տէր Մովսէսը Թուրք կառավարական իշխանութեանց կողմէ Ձնքուշի առաջնորդական փոխանորդ ճանչցնելու նպատակով եւ արգիւնքը մէջտեղն է — թիւրքիմացութեամբ Թուրք կառավարութեանն կը ստացուի Պաղատաւար Վրդ.-ի պաշտօնանկութեան եւ Մովսէս Բհնյ.-ի առաջնորդութեան հրովարտակ. թիւրքիմացութիւն մը, որ կարելի եղած է սրբադրել մէկուկէս ամիսէն: Հասկնալալի է, թէ ձեւակերպութեան համար վերջին «պաշտօնանկութեան» եւ «առաջնորդութեան» հրովարտակն անհրաժեշտ էր: Պետութեան վարկն այդ կը պահանջէր...:

«Գրիգոր Եպոս. Ալապահան Ստեգի 1864 Մեպոս. 20—1866 Ապրիլ 9) ...»:

Զերկարելու համար կ'անտեսենք այս տողին յաւրոնող երկարապատում բացատրութիւնը եւ կը յայտարարենք, որ ռուսորովին սխալ է այս: Այդ տարիներուն մեր Առաջնորդը՝ զբաղած էր Ձնքուշի մէջ շատ

կարելու շինարարութեամբ մը՝ ժամ մը հետոնէն եկած ջուրին քարէ խողովակները նորոգելով, Ատիշի եկեղեցւոյ շինութեան ֆէրման ձեռք բերելով, կ'ընէ։

Մինաս Վրդ. Ամրիկեան (1866-1876-1895)։ Գրիգոր Եպս. Աջապահեան երբ Զրնա յուշէն կը հեռանայ, 1866ին վերստին Ուրֆա երթալու համար, Պատրիարքարանը 1866 Դեկտ. 16ին Զնուշի Առաջնորդ կը կարգէ Մինաս Վրդ. Ամրիկեան Մալաթիա-ցի, Զնուշի Վանքին միաբաններէն։

Այս հատուածին սխալները աւելի շատ են քան բառերը։ Նախ ըսենք, թէ Պաղ-տասար Վրդ. իր առաջնորդութեան օրով, 1871-1872 նորակերտած է Ատիշի եկեղեցին, ձառնորդարանն ու սենեակները եւ մարմնածած մեր վանքին մէջ 1873 Մարտ 8ին։ Երկրորդ, այդ թուականին Վանքը չմիաբաններ չկային, այլ կար միայն մէկ միաբան Մինաս Վրդ. Ամրիկեանը, որ «Հոն գտնուելու համար» (իր բառերն են ասոնք) լալորդած է Պաղտասար Վրդ. 1873ին, եւ ո՛ր թէ Զնուշ ոտք չկոխած «Գրիգոր Եպս. Սահգիին» 1866ին։

«1880ին Զնուշը Պարբերդի առաջնորդութեան ենթակայ փոքր առաջնորդութեան մը կը վերապահուի»։

«1881ին Զնուշ կրկին կ'անջատուի Պարբերդէն»։

Իր դրածներուն, ճիշդ կամ անճիշդ, աղբիւրներ կցող Վահէ Հայկ այս յանդուգն յայտարարութեան աղբիւր չ'տար։ Ընթերցողներուն կը յիշեցնեմ «1841»ի թիւրիմասցութիւնը։

«Պետրոս Վրդ. Բագրատունի (1889) ...»։

«1892ին առաջնորդական նոր ընտրութիւն մը կը կատարուի եւ այս անգամ Մինաս Վրդ. Ամրիկեան առաջնորդ կ'ընտրուի»։

Այս էր պակաս, պիտի ըսէին մեր նահատակ Հայերը։ Ո՛ւր կը կատարուի այդ ընտրութիւնը, Զնուշի՞ մէջ, եւ ո՞վ, ո՞րո՞նք կ'ընտրեն։ Մինաս Վրդ. Զնուշցիները...

Ընտրութեան ի՞նչ խօսք կրնայ ըլլալ

մէկու մը համար, որ իր պաշտօնավարութեան ամբողջ ժամանակաշրջանին՝ համար կը դէ՞ «ցփերջ առանց պաշտօնական արտօնադրի մը, միմիայն հոն գտնուելու համար» (Եր. Զեռ. Թ. 2796 էջ 271)։ Եւ ինչպէ՞ս Զնուշցիները քուէով առաջնորդ պիտի ընտրէին մէկը, որ կը գնահատի իրենցմէ ըսելով՝ «ո՛չ ժողովրդեան իսկ խնդրանքով գէթ փոխուլայ մի ի ձեռին» (Անդ, էջ 206)։ Զնուշ ուղեր արդէն երկարած այդ յոդուածը աւելի եւս երկարել, բացատրելով թէ ինչպէ՞ս 1882-1895 Զնուշցիներու հետ խոսիած, Մինաս Վրդ. Վանքէն Զնուշ գացած չէ՞ (Արեւելք, Թ. 190, Օգոստ. 20 / Սեպտ. 1, 1884)։

***

«Կորին Վրդ. Էլլիտիրէմեան (1898) կը նշանակուի Զնուշի առաջնորդ...»։

«Ենչիկ Վրդ. Գալիաքեան (1898-1915 ...) 1905ին Զնուշի Սիրահայեաց Ս. Աստուածածին Վանքը ոչ մէկ միաբան ունէր եւ աշխարհական մը վանահայրի դեր կը կատարէր (Տրդատ Եպս. Պալեան, Բիւզանդիոն, Թ. 2053)»։

Վահէ Հայկ իր գրութեանց կցած է «աղբիւրներ», որոնց մեծ մասը առնչութիւն ունին մեր վանահայր-առաջնորդներուն հետ, բայց մոլորեցուցիչ են։

Նախ ըսենք, թէ Վահէ Հայկի այս վերջին երկու հատուածներն ալ սխալ են։

Հիմա ըսենք, թէ ի՞նչ է ճշմարտութիւնը ժ.թ. դարու Զնուշին վանահայր-առաջնորդներուն եւ 1895-1915 անոր ճառաջնորդներուն՝ եւ միակ վանահայրին մասին։

Յօդուածի սկիզբի 2 պարբերութիւններ կը սրբապրեն վերելի թեթեւ կամ ծանր սխալական բանասէրներու բոլոր, 1792-1895-ի անճշտութիւնները, բայց աւելորդ չ'ըլլար կրկնել. Զնուշն ու իր Վանքը ունեցած են միայն 3 վանահայր-առաջնորդներ 1792-1895. Ատիշցի Կարապետ (1792-1836), Տիգրանակերտցի Պաղտասար (1836-1873) եւ Մալաթիացի Մինաս (1873-1895)՝ յայտապահները։

1895-էն մինչեւ 1915, երբ առաջնորդու-

Թիւն ու վանահայրութիւն անջատուած էին կամ վանահայրն առաջնորդ էր այլեւս, եւ փոխադարձաբար, **Զնքուշ, ուղղակի կամ անուղղակի կերպով ենթակայ էր Տիգրանակերտի առաջնորդական թեմին**, որուն առաջնորդներն էին՝ 1895-1910 **Եղեկիէլ Ծ. Վրդ.** Արշակունի եւ 1910-1914 **Զաւէն Եպս.** **Տէր Եղիսիան** (յետոյ **Կ. Գոլսոյ Գառ-բարբ**) :

1895-98 **Զնքուշ ուղղակի կապուած էր Տիգրանակերտի առաջնորդարանին հետ** :

1898-1904 **կազմուեցաւ Զնքուշ-Բալու-Արզնի վիճակներու՝ Տիգրանակերտի առաջնորդութեան ենթակայ փոխ-առաջնորդութիւն մը, որուն աթոռն էր Բալու։ Այդ ժամանակի փոխ-առաջնորդներն՝ հղան՝ Եղնիկ Վրդ. Գալփազեան (1898էն մինչեւ 1899ի վերջը — Վահէ Հայկ սխալմամբ զայն կը ներկայացնէ իբր առաջնորդ Զըն-քուշի 1898-1915), Նիկողայոս Վրդ. Ծրան-կիւլեան, (1900-1902) եւ Աղան Ծ. Վրդ. (1902-1904) :**

1904-1915, **գարձեալ Տիգրանակերտի առաջնորդութեան ենթակայ, փոխ-առաջնորդութիւն մը կը կազմէին Զնքուշ-Արզնի-Զերմուկ վիճակները, որոնց փոխ-առաջնորդը կը նստէր մերթ Զնքուշ, մերթ Արզնի։ Փոխ-առաջնորդներն այս ժամառա-կամի՞նցին՝ Յովհաննէս Վրդ. Տէր Յակոբ-եան (1904-1908), Եղրաս Վրդ. Սաղեան (1908-1910) եւ, կրկին, Յովհաննէս Վրդ. Տէր Յակոբեան (1910-1915) :**

Իսկ ինչ կը վերաբերի վանահայրու-թեան՝ 1895-1915 քսանամեակին Վանքը բո-լորովին աւերակ էր, եկեղեցին մոխրացած 1895-1908։ Այդ ժամանակաշրջանին Վանքը

վանահայր չունէր, որուն կարիքն ալ չէր զգացուեր Վանքի աւերակոյտին մէջ, ուր միայն բունը կը վայէին... Տրգատ Եպս. Գալեանի «աշխարհական վանահայր» կոչածը բոլոր վերապրող տարեց **Զնքուշիին** բուն ծանօթ ըմբարն (Եմուր) էր։ Վանքին բոլոր արտերն ու այգիները բոնագրաւուած էին, բացի մեծ արտէն, որ կ'երկարէր Վանքի բլուրէն մինչեւ Զնքուշի գետակը (աւելի քան 10 բուպէ քաւելով), բայց զայն եւս հերկելու եւ ցանելու սովորութիւն չու-նէին Հայերը եւ... ըմբարը ի զուր կը սպա-սէր այդ բարի օրումն։ Ան կը գիշերէր Զըն-քուշի եկեղեցւոյն անեակներէն միոյն մէջ։

1908-ի վերջերը, Օսմանեան Սահմա-նագրութենէն ետք, երբ գիշերակց շնորհիւ Առաջնորդ Եղեկիէլ Վարդապետի խրա-խոյսին ու մեր Թաղականներուն ու արհես-տաւորներուն խիղախութեան, շինուեցաւ Վանքի եկեղեցին (խորան) եւ այդ ապօրի-նութիւնն օրինականացուելով, Վանքը մա-սամբ վերակենդանացաւ, ունեցաւ միայն մէկ վանահայր՝ ալեւոր Եղիս Վրդ. Գա-ղանեան, Սեւերեկցի (1909-1915) :

Ահա ամբողջ ճշմարտութիւնը Ժ.Բ. զարու եւ Ի. դարու սկզբի Զնքուշին վանա-հայր-առաջնորդներու պաշտօնավարութեան ժամանակաշրջաններուն մասին (անոնց դո-ւրեմէն Զնքուշապատմա՞նք Վախճան Եպիս-տոսիւմը բաժին մէջ)։ Որքան կատարե-ցինք վերելի սրբապրութիւնները՝ Հայ աղ-գային եկեղեցական պատմութեան մէջ մեր ծննդավայրին՝ Զնքուշի վերաբերեալ սխալ-ներու յաւերժացումը կասեցնելու միակ մը-տահողութեամբ։

ԳԱՌՆԻԿ ԳԵՈՐԳԵԱՆ

Հ. Բ. Ը. ՄԻՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՂՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՇԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐ ԱՊԱՏԻՆ ՈՒՆԻ ՀՐԱՆԻՐԵԼՈՒ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԲՈՂՈՐ ԻՐԱՆԱՍՈՒ ԱՆՂԱԴՆԵՐԸ ՆԵՐԿԱՅ ԴԱՆՈՒՆԵԼՈՒ 53-րդ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԻՆ, ՈՐ ԱԽՈՒ ԴՈՒՄԱՐՈՒ ԾԱՐԱԹՕՐ, 3 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 1966, ԱՌԱՋԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԸ 9.30/ԻՆ, ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԳՐԱՍԵՆՆԵԱԿԻՆ ԺԷՂ, 109 ԻՍԹ 40-րդ Փողոց, Ն. Ե. Ե.:

Եթե օրինական մեծամասնությունն չի ՆԵՐԿԱՅ չընթաց վերոյիշեալ ԲՈՒՄԱՆԻՆ, այս մասնաւորաբար պիտի նկատուի իրեն երկրորդ Հրաւէր Ընդհանուր Ժողովին, որ պիտի դումարուի Ծաւաթ եւ Կիրակի, 10 եւ 11 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 1966, ԱՌԱՋԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԸ 9.30/ԻՆ, ՍԹԷՐԵՐ ՀԻՐԵՆ պանդոկին, ԺԷՂ, ՍԷՎԵՐԻՍ ԷՎԼԵՆԻ եւ 33-րդ Փողոց, Ն. Ե. Ե. 10001:

Այն բոլոր իրաւասու անդամները որ ՆԵՐԿԱՅ պիտի ըլլան այս ժողովին, օրինական մեծամասնությունն պիտի կազմեն:

Օ Ր Ա Կ Ա Ր Գ

1. Ընդհանուր Տեղեկագիր 1965 Տարեշրջանի:
2. Ընդհանուր Հաշուետուութիւն 1965 Տարեշրջանի:
3. Ընտրութիւն Կեդր. Վարչ. Ժողովին՝ իրենց պաշտօնավարութեան շրջանը աւարտած անդամներու տեղ:
4. Առաջարկներ եւ Թեղադրութիւններ:
5. Գնահատանքի Բանաձեւեր:

Ի ԴԻՄԱՅ ԿԵԴՐ. ՎԱՐՇ. ԺՈՂՈՎԻ

Ատենադպիր

Ատենապետ

Մ. Մ. ՅՈՎԱՆԻՍԻԱՆ

Ա. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ,

Ն. Ե. Ե. 1 Սեպտ. 1966

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԵՆ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՔ - ԲԵՄԱԿԱՆՔ

● Կիր. 7 Օգոստ.— Ս. Գառարազը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութեան, Ս. Լուսաւորէի եկեղեցին մէջ, Ժամարան էր Հոգւ. Տ. Վաղարշ Վրդ. Խաչատուրեան, Ս. Գառարազէն հոգեկատարուեցաւ Վնդդորհնէքի արարողութիւն, Նախագահութեամբ Գերշ. Տ. Նորայր Եպիսկոպոսի:

● Կիր. 14 Օգոստ.— Ս. Գառարազը մատուցեցաւ ի Ս. Յակոբ: Ժամարան էր Հոգւ. Տ. Աբէն Աբշ. Այվազեան:

● Բշ. 15 Օգոստ.— Այսօր սկսու Ս. Գոյոյի Վերափոխման տօնը կանխող ամենաբնական հանգիստաւոր Ս. Գառարազներու մատուցումը, Գեթսեմանիի Ս. Աստուածածնայ Տաճարին մէջ, Տէրածօր Ս. Գեղամանին վրայ:

● Կիր. 21 Օգոստ.— Բարեկենդան Ս. Աստուածածնի պահոց եւ Զ. Տարեդարձ Գաւաղալուրեան Աննն. Տ. Նղիշէ Ս. Պատրիարքին: Ս. Գառարազը մատուցուեցաւ Գեթսեմանիի Ս. Աստուածածնայ Տաճարին մէջ, Տէրածօր Ս. Գերեզմանին վրայ, Ժամարան էր Հոգւ. Տ. Վաղարշ Վրդ. Խաչատուրեան:

● Ուր. 26 Օգոստ.— Նախատեսուող պատուեցաւ Մայր Տաճարին կից՝ Ս. Էլմիանիի մասրան մէջ, Հանդիսապետն էր Գերշ. Տ. Նորայր Եպոս:

● Եր. 27 Օգոստ.— Տօն Շողակաթի Ս. Էրմիամնի: Ս. Գառարազը մատուցուեցաւ Ս. Էլմիանին մասրան մէջ, Ժամարան էր Հոգւ. Տ. Կիրեղ Վրդ. Գարեկեան:

— Կէսօրէ հոգե ժամը 4ին, գլխաւորութեամբ, Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Հայրէկ Արքեպոս. Միա-

բանութիւնը չնշաւարժներով մեկնեցաւ Գեթսեմանի մօրը ու Վերափոխումը մուտք գործեց Ս. Աստուածածնայ Տաճար, ուր պատուեցան երկուշաբթի ժամերգութիւնն ու Վերափոխման մեծահազգեանախօսանքը:

— Իրեկնազէմին շաբաթ ամառըն մէջ պատուեցան Վեկեցէի եւ Հսկման կարգեր ու ապա գլխաւորութեան և առաւօտեան ժամերգութիւններ: Հսկեցիսպետն էր Հոգւ. Տ. Կիրեղ Վրդ. Գարեկեան. Արարողութիւնները աւարտեցան գլխաւորութեամբ 10-ին:

● Կիր. 28 Օգոստ.— ՎԵՐԱՓՈՒՆՈՒՄՆ Ս. ԱՍՏ-ԻԱՍԱՆԻ: Առաւօտեան ժամը 9ին, գլխաւորութեամբ Լուսարարապետ և Գառ. Փոխանորդ Գերշ. Տ. Հայրէկ Արքեպոս. Այստեանի, Միաբան Հայրեր ինքնաշարժներով մեկնեցան Գեթսեմանի մօրը, ու ժամը 10ին, Յունաց Հանգիստաւոր Ս. Գառարազէն հոգե (այս ատրի մեր և Յունաց տօները միասին զուգարկապէս ըլլալուն) Վերափոխումը մուտք գործեցին Ս. Աստուածածնայ Տաճար, ուր օրուան հանգիստաւոր Ս. Գառարազը մատուց Գերշ. Լուսարարապետ Սրբազանը եւ ջարդող օրուայ տօնին շուրջ, խօսելով Ս. Գոյոյի մասին ինչպէս նաեւ յեշտելով մայրութեան զաղափարին վերաբերման ու կանացի առաքինութիւնները: Ս. Գառարազէն հոգեկատարուեցաւ Վնդդորհնէքի Արարողութիւնները աւարտեցան կէսօրը անց:

— Կէսօրէ հոգե, Մայր Տաճարին մէջ պատուեցան Վնդդորհնէքի, երկուշաբթի ժամերգութիւնն ու Նախատեսուող, Հանդիսապետն էր Գերշ. Տ. Նորայր Եպոս:

● Բշ. 29 Օգոստ.— Տօն Շողակաթի մեծապահ: Ս. Գառարազը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխաղբի: Ժամարան էր Հոգւ. Տ. Վահան Վրդ. Թովաղեան, Ս. Գառարազէն հոգե, Գերշ. Տ. Սուրեն Արքեպոս. Ի զլուսաւորութեամբ, կատարուեցան հոգեհանգիստեան կարգեր, նախ Մայր Տաճարին մէջ, ապա զուէթը՝ Նրահանուրհ Տ. Կիրեղ Գարե. ի շիրմին վրայ եւ հուսկ ուրեմ ջամ Թաղի Հաւարապետ գերեզմանատան մէջ:

ՏԻՐՈՒՆԻ

Հ Ա Ն Գ Ի Ս Տ

ՀԱՅԿԱՆՈՒԾ ՄԱՅՐԱՊԵՏ ԵՐԱՄԵԱՆԻ

(1886 — 1966)

Ս. Աթոռս վիշտն ունեցաւ կորսնցնելու իր երկարամեայ վաստակաւոր մայրապետներէն՝ Հայկանուշ Մայրապետ Երամեանը։ Ծնած է Ատարազար, եւ Բիւթանիոյ գաւառին պարպումով, կ'ապաստանի Կ. Պոլիս եւ բարերար Ճէվազիրճեան գերդաստանին հետ 1921-ին կու գայ Սուրբ Քաղաք եւ կը բնակի իրենց հետ Ս. Աթոռոյ մէջ։ 1922 Յունիս 23-ին խնդրամատոյց կ'ըլլայ Ս. Աթոռոյ Պատ. Տնօրէն Ժողովին՝ մայրապետաց շարք մտնելու համար, եւ կ'ընդունուի ամիս մը վերջ։

Հայկանուշ Մայրապետ Երամեան, եղած է իր երկարատեւ կեանքին մէջ աշխատունակ, համեստ եւ երկիւղած բարեպաշտուհի մայրապետ մը, անախտնջ եւ անտրտուն կատարած իր պարտականութիւնը խղճի մօտք մինչեւ իր մահը, որ տեղի ունեցաւ 9 Օգոստ. 1966-ին։ Յուզարկաւորութիւնը կատարւեցաւ Ս. Հրեշտակապետաց Եկեղեցւոյ Չարչարանաց խորանին առջեւ, նախազահուծեամբ Ս. Աթոռոյ Լուսարարապետ Գեոր. Տ. Հայրիկ Ս. Արքեպս. Ի եւ բովանդակ Միաբանութեան եւ ուսանողութեան մասնակցութեամբ։

Մարմինը ամփոփուեցաւ Չամ Թաղի պուրակ-գերեզմանատան մէջ։

Հանգիստ իր Հոգւոյն։

Հ Ա Ն Գ Ի Ս Տ

ՍԱՐԳԻՍ ՀԱԶԱՐԱՊԵՏ ԵԱՆԻ

(1896 — 1966)

Սարգիս Հաղարապետեան ծնած է Գոնիա, 1896-ին, կեսրացի ծնողքէ, մօրը կողմէ թոռը ըլլալով թալասի բարեհամբաւ եւ բարեզործ Հաճի Կարապետ Աղա Ռուպէսէրեանի։

Իր ուսումը առած է Գոնիայի Փրանսական վարժարանի մէջ եւ 1915-ին կ'աջորդուի ծնողքին հետ Գիւլիս-Հալէպ։

Զինադադարէն վերջ կը վերադառնայ Ատանա եւ կը պաշտօնավարէ Փրանսական հոգատար կառավարութեան մօտ։

Կիլիկիոյ պարպումէն յետոյ կ'անցնի Սուրիա եւ կը շարունակէ իր պաշտօնը Փրանսական կառավարութեան մէջ, եւ հուսկ՝ կը փոխադրուի Ռայիս եւ կը հաստատուի Լիբանան։

Ճրանայի Լիբանանը պարպելէն յետոյ, ժամանակ մը կը պաշտօնավարէ Աղունիէի Աղապէի Բուժարանին մէջ։ 1959-ին կու գայ Երուսաղէմ եւ իբրեւ հայերէն արձանագրութեան քարտուղար կ'առնուի Ս. Աթոռոյ Դիւանատան մէջ, ուր, խղճի մօտք եւ ճշգրտահոգութեամբ կը ծառայէ մինչեւ իր մահը, որ տեղի ունեցաւ քաղաքի Փրանսական Հիւանդանոցին մէջ, 6 Օգոստ. 1966-ին։ Յուզարկաւորութիւնը կատարուեցաւ նոյն օրը, եւ մարմինը ամփոփուեցաւ Չամ Թաղի պուրակ-գերեզմանատունը։

Հանգիստ իր Հոգւոյն։

Ք Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ		է:
Մեք. Դպրեվանդներ	Ա. Գ.	441
ԿՐՕՆԱԿԱՆ		
Խաչվերաց	ԲԱՐԳԷՆ ՎԲԴ. ԹՕԺՃԵԱՆ	445
Կամոս Վերացման Մրբայ Խաչի		448
Նիկիզեցիներու Միութեան Կնդիրի Վրայ Տեսութիւններ	ՄԻԲՍ ԻԵՆԱՆ Թ.Գ. ՄԱՂԱԳԻՍ ԶԲԲ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ	449
Հաւատք	ԳԱՆԻԼ ՎԲԴ. ՇԱՄԼԵԱՆ	456
ԲԱՆԱՍՏԵՎԻԿԱՆ		
Գրիգոր Նարեկացիի	ՄԻԹԻ ԱԹՄԱՆԵԱՆ	460
ԲԱՆԱՍՏԻՐԱԿԱՆ		
Փայտափորագրութեան Արուեստը Հայոց Մէջ	Յ. ԳԻՐԵՆԵԱՆ	462
Մի Ամայտ Տաղարան	ԱՐԱՐԻ ԻՐԵՄԵԱՆ	468
ՊԱՏՄԱԿԱՆ		
Աճրեղցի Յովնանի Կարգիկոսի Յիշատակարանները	Ն. ԵՊՍ. ՆՈՎԱԿԱՆ	474
Միտենա Չնգուշի ԺԹ. Գաբու Վանահայր-Առաջնորդներու Մասին	ԳԱՆԻԿԵ ԳԵՈՐԳԵԱՆ	480
Հ. Բ. Ը. Միութիւն Հրաւիրագիր Ընդհանուր Ժողովի		489
Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ		
Նիկիզեցական-Բեմական		490
ՏԻՐՈՒՆԻ		
Հանգիստ Հայկանու Մայրապետ Երամեանի		491
Հանգիստ Սարգիս Հազարապետեանի		491
Բովանդակութիւն		492

«Միտենա» գիրքերեայ տպէն բարեկարգիւն և առաջում կատարել ինտեկտուալ հասցէին...

MR. ARA KALAYDJIAN, REDACTION OF «ՏՅՈՒՆ»,

P. O. BOX 4001. JERUSALEM - JORDAN.

«Միտենա» տարեկան բանագիրքն է Ամերիկայի համար՝ 5 ճուր

բուր այլ երկրներու համար՝ 1 Սթրլինգ

تمرها - بطريكية الارمن الارثوذكسي المدير والحرر المسؤول - صاحب النياة رئيس الاساقفة هايكازون ابراهيميان
 1977 - ستمبر
 طبع في مطبعة دير الارمن - القدس
 العدد - 9

PROP. - HIS BEATITUDE THE ARMENIAN PATRIARCH OF JERUSALEM, ED. - ARCH. HAIGAZOUN ABRAHAMIAN
 NO. 9 PRINTED BY THE ARMENIAN CONVENT PRINTING PRESS, JERUSALEM. SEP. 1966